

Mal volk, hersen- en hartenlozen

**Het perspectief van de Beweging van Tachtig op de
Burgerlijke Cultuur van de negentiende eeuw nader bekeken**

Gert Jan Grinwis
Mathenesserweg 85 C3
3027 HJ Rotterdam
06 55135862
gertjangrinwis@hotmail.com
Studentnr.: 0000191

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 Literatuur en kritiek	8
Hoofdstuk 2 Burgerlijke cultuur	26
Hoofdstuk 3 Godsdienst en wetenschap in de negentiende eeuw	44
Hoofdstuk 4 Burgers onder de zon van de Utrechtse Universiteit	63
Conclusie	90
Bibliografie	94

Inleiding

Vanwege de vele veranderingen die in de afgelopen jaren zijn doorgevoerd in het onderwijssysteem, waarbij delen van vakken totaal overboord zijn gekieperd of sterk gedevalueerd, is het de vraag of scholieren tegenwoordig nog literatuurgeschiedenis van de negentiende eeuw krijgen voorgeschoteld. Bij enig rondvragen blijkt menigeeen bij de namen Kloos en Van Deyssel en de Beweging van Tachtig nog wel wat herkenning te ervaren, maar meestal houdt het daar wel mee op. De in literatuur geïnteresseerde student zal wellicht nog een buitenlandse negentiende eeuwster als Flaubert of Dostojevski of Jane Austen ter hand nemen, maar welk negentiende eeuws Nederlands boek wordt nu nog op redelijke schaal gelezen? En waarom zou men ook? Zijn er niet velen, die nog steeds wat meewarig kijken naar de negentiende eeuw, als zou het een eeuw zijn van weinig vooruitgang, waarin Nederland op industrieel terrein internationaal gezien ver achterbleef in vergelijking met zijn burenen? Negentiende-eeuwse gebeurtenissen waar de doorsnee in geschiedenis geïnteresseerde trots op is, wie zal ze weten te noemen?

Merkwaardig is dat die mening betreffende de saaie negentiende eeuw en masse gehuldigd wordt. Juist dat beeld, dat wat betreft de literatuur en kunst sprake zou zijn geweest van stilstand, onder andere gekenmerkt door matige literaire producten waarvan de poëzie geringschattend als "domineespoëzie" geduid werd, juist dat idee is nota bene in de negentiende eeuw zelf ontstaan. Nee, het is niet zo dat het Nederlandse volk toen collectief met een negatief zelfbeeld rondliep. Het waren maar een paar mannen en hier en daar een vrouw die deze mening huldigden. Ze groepeerden zich zo halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw en richtten een tijdschrift op, *De Nieuwe Gids*. Ze noemden zichzelf de Beweging van Tachtig. Dit kleine groepje schrijvers en kunstenaars heeft het voor elkaar gekregen om de beeldvorming zodanig te beïnvloeden dat een eeuw lang werd geloofd dat er een diepe kloof was gevallen tussen de Tachtigers en hun vaders die, kleinburgerlijk en passieloos als ze waren, verdere culturele ontwikkeling in de weg hebben gestaan. Nog altijd zijn Nederlanders beducht voor vormen en vormelijkheid. Etiquette is voor velen een vies woord.

Maar kan dit waar zijn, kan dit het hele verhaal zijn? Als we ons gaan verdiepen in de een enkele negentiende eeuwse burger, staat deze mens dan echt zo ver van ons af? Toen ik enkele jaren geleden kennismaakte met Professor Franciscus

Cornelis Donders, kreeg ik een heel ander beeld. En hoe meer ik las, hoe dieper ik zocht, ik vond alleen maar meer bevestigingen dat het allemaal iets genuanceerder lag. Het beeld dat de Tachtigers en degenen die hen navolgden op latere generaties hebben overgedragen blijkt een karikuraal beeld te zijn dat roept om nadere beschouwing. Want waarom is de negentiende eeuw door Tachtig gekarikaturiseerd? Of: hoe valt de kritiek op de negentiende eeuwse burgerlijke cultuur zoals geuit door de Beweging van Tachtig te verklaren en hoe is deze te weerleggen?

Deze vraagstelling gaat er dus van uit dat het beeld van Tachtig als karikatuur een feit is, inmiddels, na meerdere publicaties, mag dat wel gezegd worden. Reeds meerdere jaren worden door historici kanttekeningen geplaatst bij de "saaie negentiende eeuw." Voorop dienen we dan te vermelden het omvangrijke werk van Peter Gay, *The bourgeois experience*, waarin hij de negentiende eeuw, de Victoriaanse tijd uitvoerig behandelt. In een veelheid aan behandelde aspecten geeft hij een genuanceerd beeld.¹ In eigen land zijn inmiddels ook meerdere studies verschenen die een ander beeld geven van de negentiende eeuw dan lange tijd gebruikelijk was. Onder andere Henk te Velde schreef een artikel, onder de illustrerende titel 'Herenstijl en burgerzin', waarin hij het beeld van Tachtig naast de geschiedenis legt en adequaat ontleedt.² De benadering in dit onderzoek uit zich door het belichten van het perspectief van Tachtig, maar daarmee meer of minder indirect ook het door de latere generaties overnemen van het beeld van een saaie negentiende eeuw.

Om tot een duidelijke conclusie te komen is de opzet van deze scriptie als volgt: In het eerste hoofdstuk wordt de kritiek die jegens de burgerij in de negentiende eeuw klonk uiteen gezet. Daarbij zal blijken dat het niet de Tachtigers waren die voor het eerst kritiek op de burgerlijke vormen hadden. Wel zijn ze uiteindelijk geheel eigen in hun kritiek. Juist om dat te laten zien, wordt het gedeelte over Tachtig voorafgegaan door de behandeling van eerdere critici. Daarbij speelt het tijdschrift *De Gids* een belangrijke rol. *De Gids*, die vanaf 1837 verschijnt, is een tijdschrift dat in de negentiende eeuw voor en door burgers gemaakt werd. De toegang tot het tijdschrift zoals dat in de negentiende eeuw verscheen, is ontsloten door de zeer gedegen en uitgebreide studie van Remieg Aerts, *De Letterheren*.

¹ Gay, P.J., *The bourgeois experience: Victoria to Freud*. I Education of the Senses (New York en Oxford 1984).

² Velde, H. te, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: R.A.M. Aerts en H. te Velde, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 157-185.

*Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids.*³ Overigens is *De Gids* als weerslag van de burgerlijke cultuur en het intellectuele klimaat daarvan voor dit gehele onderzoek van belang, vandaar dat *De Gids* ook in de latere hoofdstukken als leidraad zal dienen.

Na het eerste hoofdstuk over Tachtig besteedt het volgende hoofdstuk aandacht aan de burgerlijke cultuur zelf. Het aanzien van de maatschappelijke verhoudingen, de verdelingen in rangen en standen, maar ook de habitas van de burger, het huisgezin en het milieu daaromheen zullen aan de orde gesteld worden. De tijd waarover dit onderzoek spreekt wordt internationaal vaak aangeduid met de *Victoriaanse* tijd. Naamgeefster is koningin Victoria van het Britse imperium die door haar lange leven en regering bijna de gehele bedoelde tijd omspannt. Hoewel zij zich niet geheel onttrokken kan hebben aan de normen en waarden die mettertijd aan haar naam zijn verbonden, haar naam staat hier veel meer symbool voor een geheel aan normen en waarden met een algehele gemene deler. Haar persoonlijk leven is niet per se Victoriaans geweest. Typische Victoriaanse zaken als denken over huwelijk, seksualiteit, opvoeding en omgangsvormen komen aan de orde in dit hoofdstuk.

In verslaggeving van het leven van de negentiende eeuw wordt vaak niet in bijzonder ruime mate aandacht besteed aan het intellectuele klimaat. Maar de grote veranderingen op wetenschappelijk terrein hebben een enorme impact gehad op het leven, deels dankzij de zo krachtig opgekomen burgerstand. Vandaar dat na de nadere kennismaking met het burgerlijk milieu een hoofdstuk over de ontwikkelingen op wetenschappelijk terrein moet volgen. Met name de natuurwetenschappen en de theologie zijn daarbij van groot belang. De natuurwetenschappen met hun empirische onderzoeks-aanpak shockeren de wereld met onthullingen die het oude wereldbeeld doet verguizen. Soms onafhankelijk, soms gelijk opgaand is ook de theologie als actor van groot belang. Beïnvloed door filosofen als Hegel en Feuerbach wordt de bijbel op geheel nieuwe wijze kritisch onderzocht. De uitkomsten van dat onderzoek brengen op den duur het geloof van velen aan het wankelen. Vanwege de hoge scholingsgraad van de burgerij is de burger één van de eersten die met de gevolgen van de ontwikkelingen op wetenschappelijk en religieus gebied geconfronteerd wordt.

³ Aerts. R., *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).

Tot slot moet in het laatste hoofdstuk blijken hoe dit alles zijn weerslag heeft gehad op het individuele burgerlijke leven. Het gaat daarbij niet langer om het weergeven van het algemene beeld, maar specifiek wordt ingezoomd op enkele personen die aan de kenmerken van goed burgerschap voldoen. De geografische context is Utrecht, juist de stad die in de publieke opinie veel heeft moeten verduren als het gaat om verwijten van saaiheid en vormelijkheid. Het is dus de vraag of ook dat beeld overeind zal blijven. Aanvankelijk was het de bedoeling dat alleen de hoogleraar Donders een nadere beschouwing ten deel zou vallen, maar op den duur bleek zijn schoonzoon, Theodor Wilhelm Engelmann interessant en exemplarisch genoeg te zijn om apart behandeld te worden. Het gaat in dit hoofdstuk dus om twee professoren. Tegen die keuze valt wellicht in te brengen dat het om twee beroemde mensen gaat, die mede door hun beroemdheid weleens helemaal niet zo exemplarisch zouden kunnen zijn. Dat bezwaar valt hoe dan ook niet weg te nemen en zal blijven bestaan, ook in het geval van andere personen. Dat is de keuze die gemaakt moet worden, wil men nader inzoomen op wat anders alleen maar een beeld vanuit de verte blijft. Dat juist Donders en Engelmann onderwerp van onderzoek zijn geworden komt mede doordat enkele van egodocumenten bewaard zijn gebleven die een interessante inkijk bieden in hun leven en de tijd waarin hun leven zich afspeelden. Dagboeken en brieven, door Presser in een artikel voor de *Algemene Winkler Prins Encyclopedie* uit 1958 voor het eerst "egodocumenten" genoemd, zijn de laatste jaren populair geworden als onderzoeksbronnen. Het werk van Peter Gay is er voor een groot deel op gebaseerd. Anders dan meer officiële stukken uit een bepaalde tijd ademen egodocumenten vaak niet de geest van de tijd in de zin dat ze nauwgezet de conventies van die tijd weergeven, maar geven ze een veel informeler inkijk in het persoonlijke leven. In persoonlijke brieven of notities heeft men minder de neiging om het persoonlijke in bepaalde gestileerde vormen te gieten. Emoties en getuigenissen komen daardoor minder gestileerd of zelfs gekunsteld over en zijn dus in zekere zin een natuurlijker en getrouwere weergave van de werkelijkheid. Uiteindelijk geldt dat laatste altijd nog bij benadering, daar bij het historisch onderzoek altijd bepaalde dimensies zullen ontbreken.

Inmiddels heb ik reeds verschillende malen gebruik gemaakt van een aantal begrippen die wellicht enige nadere toelichting verdienen. De Beweging van Tachtig, de Tachtigers, Tachtig, het slaat alles steeds op hetzelfde. Verdere duiding

is hier niet nodig, daar het eerstvolgende hoofdstuk genoeg materiaal van die orde zal bieden.

Om meer toelichting vraagt het gebruik van het begrip "burger" en alle daarvan afgeleide vormen. Aangezien het al zo veelvuldig genoemd is, kan het zijn dat er reeds enige verwarring is ontstaan bij de lezer. Voor alles moet duidelijk zijn dat met "burger" iets anders bedoeld wordt dan wat wij daar heden ten dage onder verstaan. Maar om de chronologie aan te houden, gaan we eerst verder terug in de geschiedenis. In zijn oudste vorm is het begrip "burger" de aanduiding voor die persoon die woonachtig is in een stad of een deel van stad (niet van een burcht). Afgeleid van het Latijnse woord *burgensis* wordt het begrip sinds de elfde eeuw in die context in Europa gebruikt. In het Nederlands werd die burger aanvankelijk veel meer als "poorter" benoemd. Niet iedere inwoner van de stad kon zichzelf "burger" of "poorter" noemen. Het ging namelijk om een recht dat men kon verkrijgen en waaraan rechten en plichten verbonden waren. Pas veel later evolueerde het begrip onder de noemer van: iedere persoon woonachtig in een bepaald dorp, een stad of een land. Tegenwoordig worden wij allen door de wet als burgers beschouwd en kunnen wij desgewenst onze rechten als zodanig opeisen of gewezen worden op onze plichten. De vergroting van het perspectief is nog steeds gaande, daar door het bestaan van de Europese Unie en door de globalisatie steeds meer burgers zich Europees burger of zelfs wereldburger voelen. In de negentiende eeuw is de notie van staatsburgerschap er ook al wel (onze grondwet waar veel van de rechten van de burger op zijn terug te voeren is nota bene negentiende-eeuws), maar onder de naam burger of burgerij wordt veelmeer een bepaalde persoon of een bepaalde groep personen binnen de samenleving aangeduid. Kortweg gaat het om hen die niet tot de adel behoren, maar zeker ook niet tot de arbeiders of de middenklasse van winkeliers en kleine zelfstandigen. Verder duiding vraagt om meer ruimte, die in hoofdstuk twee beschikbaar is.

Hoofdstuk 1 Literatuur en kritiek

§ Kritiek voor Tachtig

De kritiek op de burgerlijke samenleving was niet voorbehouden aan de Tachtigers. Eerder waren kritische geluiden jegens de sfeer van "huiselijkheid" te horen. In de vroege dertiger jaren van de negentiende eeuw groepeerden een aantal jonge, schrijvende studenten, zich *Jong Holland* noemende, om zich in te zetten voor het verlevendigen van de schrijftaal. Gedurende de negentiende eeuw zouden nog vele kritische geluiden over het grote verschil tussen schrijf- en spreektaal te horen zijn. *Jong Holland* stelde vast dat men het geschreven Nederlands niet zodanig gebruikte om zich vertrouwelijk uit te drukken en daar zou het wel van moeten komen. Alberdingk Thijm, de vader van Lodewijk van Deyssel en nota bene een van de voormannen van de deftige burgerij zou later in dankbaarheid de "jonge Hollanders" gedenken, juist vanwege hun bijdrage aan de vernieuwing van het taalgebruik, maar goed, dat was enkele decennia later, toen het "revolutionaire" van *Jong Holland* al lang vergaan was.⁴

De oprichting van *De Gids* in 1837 door E.J. Potgieter (1808-1875) en R.C. Bakhuizen van den Brink (1810-1865) vloeide min of meer voort uit *Jong Holland*. Zij stelden onder andere de teloorgang van het Nederlandse volk aan de kaak. In plaats van zich door het eigen roemrijke verleden te laten stichten, verloochende dit volk haar eigen geschiedenis, zo meenden zij. "Wij moeten ophouden met de vreemden ante volgen, 't zij Engelsen, 't zij Fransen, wij moeten oorspronkelijk worden; maar oorspronkelijk worden is nationaal worden; hoe worden wij nationaal? Wij moeten ons spiegelen aan de zeventiende eeuw, dáárin onze voorbeelden zoeken, daar schoolgaan, van die school uitgaan."⁵ De voorvaderen uit de zeventiende eeuw waren voor Potgieter heilig. Dat het ondanks al het laakbare⁶ nog zo goed toeven was, was te danken aan hun inspanningen, zo blijkt uit de eerste twee strofen van het gedicht *Holland*:

Grauw is uw hemel en stormig uw strand,
naakt zijn uw duinen en effen uw velden,
u schiep natuur met een stiefmoeders hand,
toch heb ik innig u lief, o mijn land!

⁴ G. Brom, *Boekentaal* (Amsterdam 1955) 80.

⁵ E.J. Potgieter, *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, J.H. van den Bosch (ed.) (2^e druk; Zwolle 1911) 18.

⁶ Vergelijk F.P. Fischer en G. Ten Doesschate, *F.C. Donders* (Assen 1958) 15.

Al wat gij zijt, is der vaderen werk;
uit een moeras wrocht de vlijt van die helden,
beide de zee en de dwing'land te sterk,
vrijheid een' tempel en godsvrucht een kerk.⁷

In 1841 verschijnt E.J. Potgieters *Jan, Jannetje en hun jongste kind*. In deze allegorie laat Potgieter op niet mis te verstane wijze doorklinken hoe schrikbarend weinig er nog over is van de aloude ondernemingszin van het Nederlandse volk. Het jongste kind, Jan Salie, is het kruis waar de familie mee te kampen heeft, de smet op het blazoen. Potgieter voert hem als volgt op in zijn verhaal: "Welk eene ergernis vooral, als ik het u niet langer verhelen mag, dat dit ongeluk de jongste zoon is van Jan en Jannetje; hij, de patroon aller slaapmutsen, aller soepjurken, aller sloffen te onzent! Hij, Jan Salie!"⁸

Elk lid van de familie, waaronder Janmaat, Jan Contant, Jan Crediet, Jan Cordaat, Jan Compagnie, Jan de Poëet, heeft zijn best gedaan Jan Salie iets nuttigs te laten voortbrengen, maar geen van de familieleden is in die taak geslaagd, zo blijkt aan het einde van het jaar. Vader Jan, niet langer hoopvol gestemd, gaat bij zichzelf te rade: "Weelde ontzenuwt, verslapt, ontmant, Jan Salie is de zoon van mijn' overloed! Wat klaag ik over hem, ik, die mij zelve moest aanklagen."⁹ Samen met zijn andere zoons besluit hij dat er daden gesteld moeten worden. Het is niet anders, het jongste kind zal verstoten worden. Het nieuwe jaar zal begonnen worden met een schone lei, zonder de Jan Saliegeest...¹⁰

Met dergelijke woorden hoopte Potgieter zijn landgenoten tot de orde te roepen. In deze allegorie heeft Potgieter proberen toe te passen wat hij zelf wenste, namelijk het verheffen van de spreektaal tot schrijftaal. De heftigheid die uit bovenstaande citaten spreekt, bewijst in ieder geval dat hij wil voorkomen dat zijn eigen spreektaal "te stijf om te worden gesproken", maar ook niet als de spreektaal van toen "te plat om te worden gedrukt" zal zijn.¹¹ Maar juist zijn verlangen naar de hoogtijdagen van de Gouden Eeuw en zijn ingebakken deftigheid hebben een echt eenvoudige stijl ook hem onmogelijk gemaakt. Desondanks heeft Potgieter als

⁷ E.J. Potgieter, *Uit de nalatenschap van een dromer. Bloemlezing uit de gedichten*, Jan Oosterholt (ed.) (Amsterdam 2003) 9.

⁸ E.J. Potgieter, *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, J.H. van den Bosch (ed.) (2^e druk; Amsterdam 1915) 44.

⁹ Ibidem, 63.

¹⁰ Ibidem, 68.

¹¹ Aerts, *De Letterheren*, 85.

criticus en, voorzichtige, taalvernieuwer veel betekend. En hij was niet de enige. Helvetius van den Bergh heeft ons meerdere geschriften nagelaten waaruit blijkt dat ook hem de stand van zaken niet welgevallig was. In 1848 schrijft hij onder de titel *Jan de dromer* een parodie op het bekende volkslied van Tollens:

Wien Neêrlands bloed door de aders kruipt,
die legge 't hoofd op zij;
Die dutt' de toekomst te gemoet
en droom zich vrij en blij.¹²

Evenals Potgieter, wellicht mede door die laatste beïnvloed, schrijft Van den Bergh over de grootse daden van het voorgeslacht, waarbij alles van zijn eigen dagen verbleekt: "Een post op 't grootboek der historie / Is alles wat er ons van rest," zo besluit hij zijn satirische *Achttienhonderdachtenveertig*.¹³

§ Literatuurcritici bij *De Gids*: Conrad Busken Huet

De Gids streefde vanaf het begin naar het zo objectief mogelijk schrijven over, of het bekritisieren van de literatuur die op binnen- en buitenlands terrein verscheen. Na de roerige jaren waarin Conrad Busken Huet als criticus bij *De Gids* werkzaam was (1863-1865), gold het streven naar het objectieve nog veel meer. Hoe verder de subjectiviteit doorgevoerd werd, hoe groter de moeite was die de mannen van *De Gids* daarmee hadden. De kunstbeleving was voornamelijk verstandelijk. Het was niet zo dat de critici werkelijk geen benul hadden van wat kwalitatief hoogstaande literatuur was en wat minder, maar daar ging het ze niet om. Het middelmatige was te vergeven, zolang er sprake was van zedelijke verheffing.¹⁴ Daar de besproken schrijvers over het algemeen zelf uit de burgerlijke stand kwamen, en zij dus het metier vanzelf al beheersten, kon er onder het mom van zedelijke verheffing heel wat door de beugel. Aerts merkt op dat: "Recensent Heyse was bereid ook de onbeduidendste werkjes te prijzen als zij 'zonnestraaltjes' vormden 'in deze tot pessimisme eilaas zoo geneigde tijd'."¹⁵

Zoals de gezegd, de jaren waarin Busken Huet als criticus bij *De Gids* werkte waren anders. Busken Huet kwam op voorspraak van Potgieter in 1863 bij de

¹² Potgieter, *Jan, Jannetje*, 9.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Aerts, *De letterheren*, 282.

¹⁵ Ibidem, 503.

redactie. Als redacteur was hem maar één taak gesteld, namelijk het maandelijks leveren van een kritiek, waarbij op dat moment actuele Nederlandse auteurs de voorkeur genoten. Huet nam zijn taak zeer serieus op. Het was hem een noodzaak om een zo goed mogelijke kritiek af te leveren. Als kenner van de literatuur, als schrijver (de domineestoga had hij afgelegd) zag hij zich geroepen de burger bij de hand te nemen en die bekend te maken met dat wat werkelijk kunst was. Middelmaticheid vond in zijn ogen geen genade, daarmee werd de kunst, meer nog, de beschaving aangetast. Literatuur was in zijn ogen de kroon op de beschaving. "De letteren van een volk zijn de standaard zijner beschaving," zo zei hij.¹⁶ Wat dat betreft viel er in Nederland nog heel wat werk te verzetten, want in Huets ogen stond de literatuur van deze natie verre ten achter bij de haar omringende landen.

Veel *goodwill* creëerde Huet niet met zijn kritieken. Hoewel hij door velen wel als gezaghebbend op zijn terrein werd gezien, men was niet graag onderwerp van de vlijmscherpe pen van deze "beul van Haarlem", zoals men hem ook wel noemde.¹⁷ In zijn kritiek bleef meestal geen spaan heel van wat de "argeloze" schrijver wilde overbrengen. Zo wijde hij eens de volgende woorden aan het naar zijn mening schandalige misbruik van de Nederlandse taal:

"Gemeenheid, uw naam is de spraak der kleine burgerij in Nederland. Zij kunnen het niet helpen; hunne schoolmeesters zelfven kunnen er niets aan doen; het is eene keelziekte, door langdurige verwaarloozing een onverbeterlijk lichaamsgebrek geworden... De spraak van ons volk moet wel onherstelbaar bedorven wezen, dat zelfs personen, van wier bedrijf het onderhouden harer zuiverheid een onderdeel uitmaakt, het voortbrengen van geluiden niet kunnen nalaten, waarbij den beschaafden toehoorder eene rilling door de leden vaart."

Ook binnen eigen gelederen, binnen de redactie van *De Gids*, riep de handelwijze van Huet veel ongenoegen op. Potgieter bleef hem steunen, maar op den duur kon een conflict niet uitblijven. In 1865 moest Huet de redactie verlaten. Ook voor Potgieter was dat het moment om met *De Gids* te breken.¹⁸

Huet was ondertussen diep teleurgesteld. Hij had zich werkelijk met hart en ziel aan zijn werk als criticus gegeven en ondanks zijn vlijmende kritiek had hij het beste

¹⁶ Praamstra, O. J., '25 november 1878: Conrad Busken Huet keert na een korte toernee door Nederland terug naar Parijs—Over de machteloosheid van de literaire kritiek', in: Nederlandse Literatuur, een geschiedenis (2^e dr; Amsterdam 1998) 507-512, aldaar 508.

¹⁷ Praamstra, 'Busken Huet', 509.

¹⁸ Ibidem en Aerts, *De Letterheren*, 295.

met de lezer en de Nederlandse literatoren voor. Hij herkende bij de auteurs uit de omringende landen hun grootsheid, was bijzonder gesteld op de realistische romans van George Eliot en Gustave Flaubert, maar wist zelfs ook het Franse naturalisme van Zola in zijn begintijd op waarde te schatten en te waarderen. Na zijn verslagen afdruipten bij *De Gids* en het daarmee ook verliezen van zijn idealen met dat tijdschrift, restte de ontwikkelde burger zijns inziens alleen nog de geneugten van de buitenlandse literatuur. De Nederlandse literatuur had voor altijd afgedaan, en dat meende hij.¹⁹ Ook hijzelf was niet in staat zijn eigen literaire standaard te bereiken. Dat was hem wel gebleken uit de ontvangst van zijn roman *Lidewyde*. Huet ontvluchte het land waar hij, getuige een brief aan een vriendin, niet anders kon dan constateren dat de dood in de pot was. In 1876, na acht jaren in Indië te zijn geweest, terug op Nederlandse bodem, stelde hij opnieuw vast: "Hier heeft het ploertendom zijn zetel opgeslagen", en verdween per direct weer naar het buitenland. Oud geworden en verbitterd als hij was, ontging hem dat de Beweging van Tachtig in hem een pionier zagen die lof verdiende, een avant-gardist dus.²⁰

§ *De Gids* na 1865

Voor *De Gids* betekende het vertrek van Conrad Busken Huet een omslagpunt. Het was opnieuw een gewezen dominee (ditmaal om redenen van gezondheid) die de kritische pen ter hand nam, maar wel van geheel andere statuur. Voor Simon Gorter waren de romans van Huet en anderen niet acceptabel, omdat de aandoening die het lezen van dergelijk werk niet verheven was. Daarmee was het onmogelijk geschikte literatuur voor fatsoenlijke en beschaafde lieden. Aan de basis van zijn kritiek, stond Gorters eigen beeld van wat de burger wel en niet kon hanteren. Afhankelijk van hoe "burgerlijk" de auteur was in zijn schrijven, betekende dat het al dan niet serieus nemen van de bedoelingen van de auteur, louter op basis van reeds lang verankerde principes.²¹

Een soortgelijke benadering werd ook uitgeoefend door latere critici, waarvan Charles Boissevain (1842-1927) die vanaf 1872 betrokken was bij *De Gids* en Jacob Nicolaas van Hall (1840-1918) de voornaamste waren. De laatste was overigens de eerste die, vanaf 1883, een vast loon ontving voor zijn functie als redacteur-secretaris. Zij hanteerden de pen om hun kritiek te schrijven, maar ze waren geen schrijvers. Bij het recenseren werden ze vooral door bewondering gedreven. Hun

¹⁹ Praamstra, 'Busken Huet', 509-511.

²⁰ Ibidem, 507 en 511.

²¹ Aerts, *De Letterheren*, 499.

beleven bij kunst en literatuur was puur verstandelijk en leidde in de praktijk tot het toetsen van de literatuur aan een schools lijstje van voorwaarden. Het beschrevene moest naar het leven zijn, maar ook fatsoenlijk en tegelijkertijd stichtend en sterkend.²² Overigens was ook voor deze heren het leveren van kritiek een nauw luisterende en gewichtige aangelegenheid, die alleen door “werkelijk beschaafde” personen uitgeoefend kon worden. Voor alle bij de redactie van *De Gids* betrokken personen, waren Gorter, Boissevain en Van Hall de juiste personen, juist ook omdat ze verwoorden wat zij zelf dachten en beleefden.²³

Boissevain kon nog wel eens stevig van leer trekken, maar bij nadere beschouwing blijkt dat zo zijn manier van schrijven te zijn geweest die verder weinig om het lijf had. De tirades van Boissevain en andere betroffen overigens wel het burgerlijk leven. Gedurende de tweede helft kwam kritiek op de burgerlijke cultuur steeds vaker voor, maar men had het dan niet over de eigen afkomst, maar over het typisch burgerlijke dat tot bourgeois vervallen was. Het kwam er min of meer op neer dat met “bourgeoisie” diegenen werden bedoeld waarbij de fatsoensnormen niet meer in balans nageleefd werden. Dat is natuurlijk een vrij onduidelijke omschrijving, maar in de kritiek ging het ook nooit om mensen van vlees en bloed. Het was veeleer zo dat er een karikatuur geschetst werd die vervolgens beschimpt werd, waarna vervolgens een terugkeer naar de “werkelijkheid” plaatsvond. Vooral Van Hall was er sterk in om na geuite kritiek terug te keren met nuanceringen en gemoedelijkheid. Wanneer het om schrijvers ging, dan wilde hij uiteindelijk nog wel zien dat er talent aanwezig was en dat met wat bijsturing er nog wel wat van te maken was. Dat het schrijvers, zoals die van de Beweging van Tachtig, ook echt om kunst kon gaan, om de noodzaak te schrijven zoals ze deden, dat ontging hem ten enenmale en dat kon hij niet begrijpen.

§ De Beweging van Tachtig

In 1885 kwam het eerste nummer van *De Nieuwe Gids* op de markt. Volgens de door de uitgever van te voren uitgegeven prospectus meende een nieuwe generatie een nieuw, onafhankelijk podium nodig te hebben, omdat zich het feit voordeed dat het oude, *De Gids* niet langer voldeed aan de eisen des tijds. De “gearriveerde” redactie bood niet genoeg ruimte voor de “opruiende” ideeën van een nieuwe generatie literatoren, vandaar dat het een logische stap was om zelf met een

²² Aerts, *De Letterheren*, 281 en 282.

²³ *Ibidem*, 377 en 500.

tijdschrift te komen. Door dit nieuwe tijdschrift de *De Nieuwe Gids* te noemen, wilden de Tachtigers duidelijk maken dat zij de vernieuwende kracht van de eerste uitgevers van *De Gids* honoreerden en wilden voortzetten.²⁴

Nog voordat er ook maar sprake was van het nieuwe tijdschrift, was het Willem Kloos die in feite met een beginselprogramma kwam. Dat programma openbaarde hij in de inleiding van een door hem uitgegeven bundel van de gedichten van de te vroeg overleden Jacques Perk.²⁵ In een daar nog aan voorafgaand gepubliceerde necrologie in *De Nederlandsche Spectator* van 19 november 1881 loopt Kloos al vooruit op die inleiding. Na met mededogen uiteen gezet te hebben hoe het werk van de "koorleiders onzer Nederlandsche zangrenj", waarmee hij de schrijvers van het oude stempel bedoeld, gewaardeerd moet worden, beschrijft Kloos waar de Nederlandse literatuur op dat moment behoefte aan had en waar het diezelfde literatuur aan mankeerde. 's Lands dichters schreven eenvoudig, voor de burgerij en niet voor de wereld. Ze schreven om te stichten, niet om verheven literatuur te schrijven. Dat hebben ze ook niet in de zin gehad. Dat dergelijke liederen bestaan is niet hetgeen wat Kloos dwars zat, maar wel dat hun schrijfsels niet wisten "de ziel te bevredigen, die gevoed met de schoonheidsschatten van vroegere eeuwen, en staande op de hoogte van de hare, nu de blikken naar eigen bodem wendt, en de wieken ontplooiende, zich ook wil laten dragen op de tonen van de vaderlandsche luit."²⁶

Vervolgens probeert Kloos de vraag te beantwoorden aan welke voorwaarden een goed kunstwerk moet beantwoorden. Om dergelijke scheppingen te creëren kan de jonge generatie kunstenaars "van wie de Muze zich nog niet in ongeduld heeft afgewend en wie het heilige ernst is met de verheffing van onze letteren," onmogelijk in eigen land te rade gaan. Kloos stelt hen voor bij de Engelsen te rade te gaan en bij de "ouden", dat wil zeggen de grote schrijvers uit Nederlands gouden

²⁴ R. van Riet en J. Matla (ed.), *De Tachtigers*, Nederlandse Letterkunde 12 (Utrecht 1986), 7 en 8 en P.J.A. Winkels, 'Inleiding', in: P.J.A. Winkels (ed.), *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom De Nieuwe Gids. 1880-1895* ('s-Gravenhage 1985) 11-18, aldaar 13; vergelijk ook Aerts, *De Letterheren*, 518 en Veen, H.R.J. van der, 'Eenheid in verscheidenheid. De Nieuwe Gids 1885-1894', in: *Bzzlletin* 14, 129 (1985) 3-8, aldaar 3.

²⁵ J.D.F. van Halsema, '15 mei 1880: Kloos ontmoet Perk in de Kalverstraat. De betekenis van Kloos' "Inleiding" bij Perks Gedichten', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 517-524. Overigens ging Kloos zelf niet bepaald met respect met het werk van Perk om. Naar eigen inzichten veranderde hij diens poëzie als hem dat zo uitkwam (Halsema, 519 en 520).

²⁶ W. Kloos, 'In memoriam. Jacques Perk. 1 november 1881', in: G. Stuiveling (ed.), *Jacques Perk gedichten volgens de eerste druk (1882). Met de voorrede van mr. C. Vosmaer, de inleiding van Willem Kloos, en andere door Kloos geschreven Perkbeknoeringen* (3^e druk; Culemborg 1976) 17-25, aldaar 18.

tijden, toen de Republiek nog daar was.²⁷ Kloos ontnemt 's lands literatoren dus volledig de aanspraak op het maken van literatuur. Even verderop gaat hij vervolg op dit spoor, hij spreekt zelfs van stilstand: "Stilstand is ook hier achteruitgang. Onze jongste dichters treden deemoedig in het spoor der ouderen, onze ouderen zijn teruggevallen van hunne veroveringen, omdat zij de stroomingen der eeuw aan zich lieten voorbijgaan, met gesloten oogen en verachtende lippen..."²⁸ Soortgelijke kritiek was ook bij anderen te horen. In de in 1881 verschenen roman van Marcellus Emants, *Jong Holland*, laat de schrijver een van de hoofdpersonen, Frits, zeggen:

"U spreekt van nieuwe wegen te banen' antwoordde hij, bijzonder langzaam 'maar is dat in ons land mogelijk? Goed naäpen is voor een Hollander al bijzonder mooi, in den regel doet hij het slecht.'"²⁹

Kloos kon zich de werken van zijn tijdgenoten niet anders voorstellen als een lijkwade, hoe prachtig ook, maar niets meer dan een omhulsel van een dood lichaam.³⁰ Goede literatuur vraagt om zielen met "hoge vermogens", waarover echter maar weinigen beschikken. In niet mis te verstane woorden degradeert Kloos zijn directe voorgangers en tijdgenoten tot simpele versjesdichters en stukjesschrijvers.

"Passie is hun onbekend en verbeelding wordt hun overvloedig toegereikt door het dagelijksch gebruik, of door herinneringen aan oudere literatuur, maar zij weten aangenaam te zingen op bekende wijzen van het lief en leed des huizes, dat aan den dag komt bij geboorten en trouwpartijen, begrafenissen en 'vertrek naar elders'; ook copieeren zij, meer of min nauwlettend, eenige voor de hand liggende beeldjes uit het lagere leven, en eischen een traan voor het lijden van hun waschvrouw, die door haar man geslagen wordt, of omgekeerd. (...) Als zij vuur vatten, zorgen zij steeds, dat het pas geeft: bijvoorbeeld wanneer het vaderland, het opperwezen, of de deugd ter sprake wordt gebracht, en steeds zóo, dat ieder gemakkelijk inziet, waar de zanger heen wil, en mee kan drijven op den klank, zonder op den soms wat zonderlingen zin der woorden te letten. Maar gewoonlijk houdt men zich bedaard, en men dringt gedurig aan op

²⁷ Kloos, 'In memoriam', 18 en 19.

²⁸ Ibidem, 19.

²⁹ M. Emants, *Jong Holland. Oorspronkelijke Roman* ('s-Gravenhage 1881), 71.

³⁰ W. Kloos, 'Inleiding', in: G. Stuiveling (ed.), *Jacques Perks gedichten volgens de eerste druk (1882). Met de voorrede van mr. C. Vosmaer, de inleiding van Willem Kloos, en andere door Kloos geschreven perk-beschouwingen* (3^e druk; Culemborg 1976) 52-60, aldaar 55 en 56.

eenvoud en natuurlijkheid – eigenlijk meent men: simpelheid en vermindering van het artistieke – zonder welke de dichtkunst in 'holle retoriek' of 'onontwarbare gewrongenheid' omslaat. En dat is wel verstandig. Men doet wel, zich te wachten voor verheffing, als men vooruit weet, dat men vallen zal al komt men er zoo ook toe, een literatuur te bezitten, die gevoeligheid voor gevoel, conventioneel gemeengoed voor verbeelding, en effene vloeijing voor diepere melodieën geeft."³¹

In dit gedeelte komt een belangrijk gedeelte van de kritiek van de Tachtigers op de negentiende eeuwse literatuur, cultuur en maatschappij naar voren. Ondanks al zijn negatieve woorden was Kloos niet hopeloos. Zichzelf en zijn gelijkgestemde vakgenoten reeds op een voetstuk heffende, schreef hij: "De historische ondervinding leert, dat de eerste invoering van een stijl gewoonlijk met gelach wordt begroet door de menigte, welke zich nog niet in de nieuwe manieren en hulpmiddelen heeft weten te voegen, en dus als ijdel woordenval beschouwt, wat in waarheid de passende vorm is, voor wat een jonger geslacht heeft te brengen aan sentimenten en gedachten bij den gegaarden schat des vroegeren tijds."³² Het zal aankomen op doorzettingsvermogen van de nieuwe generatie, willen haar innovaties beklijven en in brede kring overgenomen worden. Waarschijnlijk niet gespeend van enig leedvermaak voegde Kloos daar nog aan toe dat degenen met durf een veelbelovend leven voor zich hebben, terwijl de ouden niets anders rest dan een spoedige gang naar het geopende graf...³³

Meer nog dan Kloos liet Lodewijk van Deyssel (pseudoniem voor Karel Joan Lodewijk Alberdingk Thijm, 1864-1952) in kritische zin van zich horen. In het boek over zijn vader, Alberdingk Thijm, probeerde hij diens werk te plaatsen in nationale en internationale context. Tot degenen die met hun werk grensoverschrijdend waren, behoorde zijn vader niet, of in van Deyssels eigen woorden: "Tot dezen behoorde Alberdingk Thijm niet." Een paar regels daarvoor had Van Deyssel al afgerekend met datgene wat Nederland op kunst-, filosofisch- en literair gebied heeft voortgebracht. Diegenen die nog vermelding verdienden waren niet verder gekomen dan verdergaan in de geest van anderen. Letterlijk schrijft hij: "Nederland, dat een paar honderd jaar vroeger had meegedaan, bleef er in de negentiende

³¹ Kloos, 'Inleiding', 57.

³² Ibidem, 59.

³³ Ibidem.

eeuw buitengesloten. De meest voortreffelijke Nederlandse geesten waren leerlingen van buitenlanders, zonder eigen genie.”³⁴

Van Deyssel heeft vele kritieken geschreven, over boeken en andere fenomenen die hem waren opgevallen. Doorgaans was hij niet zuinig in zijn kritiek, soms op het grove af. Wat de generatie literatoren voor hem betreft, zat het probleem vooral in het feit dat ze niet bereid waren in te zien dat wat ze produceerden ver beneden de maat was, hooguit geschikt voor de brave burgerij, maar bepaald niet grensoverschrijdend. Van Deyssel zegt: “Het is geen schande voor een land geen literatuur te hebben, maar wél is ‘t een schande dat gemis niet te willen bekennen en een schande vooral de letterlievende proefjes van oudbakken rederijkerij als literatuur te noemen te eeren.”³⁵ Daarom meende Van Deyssel te kunnen zeggen:

“Mal volk van vijftigjarige zuigelingen, arme menschen uit een vervaltijdperk, gij, wien nooit één groot gevoel heeft beheerscht, manken en krommen, die springt in de schichtige dansen van uw glazige zieltjens, vervelende kereltjes van ‘t jaar nul, gij liefdelozen, hartelozen, hersen- en hartelozen.”³⁶

De Tachtigers wilden literatuur, poëzie en kunst creëren die natuurgetrouw en nauwgezet gevoelens weergaven. Het was niet hun bedoeling de op een andere manier dezelfde onderwerpen te beschrijven als voorgaande generaties, dus schrijven over vroomheid, vaderlandsliefde en huiselijk geluk, nee, hartstocht en schoonheid diende door te klinken. Daarvoor diende ook de woordkunst an sich op de schop genomen te worden. De taal van een Bilderdijk, van een Beets was te bombastisch, te gestyleerd, in ieder geval niet geschikt om hartstocht en schoonheid uit te drukken. Dat werd door de Tachtigers als een groot probleem ervaren. Het verwijt was dat men steeds niet verder kwam dan alleen maar het beschrijven van emoties, terwijl het erom ging dat emotie in de woorden zelf gelegd moesten worden. Men was niet bij machte een emotie zodanig uit te drukken dat het bij de lezer dezelfde gevoelens oproep als in het geval van het aanhoren van een gesproken emotiebeschrijving. De oorzaak daarvan lag in het grote verschil tussen spreektaal en schrijftaal. De spreektaal was te plat, te vulgair om aan het papier

³⁴ Lodewijk van Deyssel, *De wereld van mijn vader. Met een voorwoord en voorzien van aantekeningen, bezorgd door Harry G.M. Prick* (Amsterdam/Brussel 1986) 206 en 207.

³⁵ L. van Deyssel, ‘Lidewyde’, in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 122-155, aldaar 132.

³⁶ Deyssel, L. van, ‘Nieuw Holland’, in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 1-33, aldaar 14.

toevertrouwd te worden. Op papier diende men een verdieping hoger te leven. Daarom was het hoog tijd dat er een andere wind ging waaien, zegt Van Deyssel:

“Het wordt tijd, dat de literatuurkunstenaars eerst in de maatschappij, later misschien ook in den staat, den rang innemen, die hun toekomt. Het wordt tijd, dat zij eens duidelijk maken aan het volk: wij zijn meer dan uw koop- en staatslieden, meer dan uw rechts- en natuurgeleerden, meer dan uw geschied- en sterrenkundigen. Wij vertegenwoordigen het leven, datgene, wat men leven noemt, begrijpt gij wel?, in zijn hoogste uiting.”³⁷

Maar in eerste instantie ging het om het creëren van kunst en daartoe behoefde men passie en hartstocht. Bevangen door passie en hartstocht voor de kunst is er geen andere weg dan kunst te scheppen. Dat blijkt al uit Kloos' visie op de poëzie. De poëzie is geen “zachtogige maagd”, maar een vurige vrouw die dwingend is in haar eisen, dat wil zeggen, die een respectvolle behandeling behoeft en daarnaast leven geeft. “Geen genegenheid is zij, maar een hartstocht, geen bemoediging maar een dronkenschap enzovoorts...”³⁸

Wat de Tachtigers, en dan met name Kloos en Van Deyssel, deden, was het gebruiken van de hyperbool om daarmee een zo'n groot mogelijke kloof te maken tussen hen en hun kleinburgerlijke vaders. Provoceren was dus niet zomaar uit rebellie, maar diende een doel. Door het creëren van die kloof moest de lezer kiezen, een standpunt innemen. Daarbij was het niet direct de bedoeling dat de lezer zich ook in de rijen van Tachtig te scharen, niet iedereen kon kunstenaar zijn, maar wel kon Tachtig met haar excentriciteit beïnvloeden en tot andere gedachten aanzetten. Daartoe was kunst ook bedoeld. Zelf zegt van Deyssel daarover:

“Wij waren excentriek en onvoegzaam, niet omdat wij het excentrieke en onvoegzame in 't bijzonder voor het ware hielden, maar wij excentriciteit en onvoegzaamheid ons de duidelijkste affirmatie scheen van ons gevoelen, dat wij àlles mochten zijn.”³⁹

Het individu stond dus heel sterk in de visie van Tachtig. Volgens Kloos ging dat door tot in het uiterste: “Kunst moet zijn de allerindividueelste expressie van de

³⁷ Van Deyssel, 'Nieuw Holland', 11.

³⁸ Kloos, 'Inleiding', 60.

³⁹ J.H.A. Fontijn, '16 december 1887: Een liefde van Lodewijk van Deyssel wordt gepubliceerd. Van Deyssels roman en de mentaliteit van de bourgeoisie', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 530-536, aldaar 533.

allerindividueelste emotie.⁴⁰ Dat diende dan ook wel een duidelijk doel. In principe ging het om de kunst voor de kunst, het *l'art pour l'art*-principe, maar tegelijkertijd was het de uitkomst van het verlangen om vanaf dat moment wel uiting te geven aan datgene wat de menselijke ziel beroerde. De gemaktheid, de seksuele conventies, het moest aan gort en daarvoor moest hartstocht in de plaats komen. Volgens Arnold Aletrino (1858-1916), arts en schrijver, waren het de romanschrijvers die al lang voordat het tot de maatschappij doordrong wisten welk een belangrijk onderdeel van het leven het seksueel verkeer inhield en dat het een geheel andere plaats in de literatuur toekwam. Hij schreef:

“Menig huwelijk gaat te gronde, menig mooi-begonnen vereeniging loopt uit op dorheid, wijl de vrouw, onwetend gehouden van wat het geslachtsleven is, nooit heeft leeren en kunnen nagaan welken invloed het ontwakend geslachtsleven, op haar voelen en haar denken heeft gehad, hoeveel van haar vermeende liefde-voelen zij moest toeschrijven aan haar behoefte naar geslachtsuiting en hoeveel aan zuivere onlichamelijke liefde. Aan dit feit wordt noch door medici noch door moralisten ooit gedacht!”⁴¹

Het is heel waarschijnlijk dat Aletrino dat schreef naar aanleiding van de verschijning van *Een liefde* van Van Deysel in 1887. Er ging toen een schokgolf van ontzetting door het land. De openheid van de schrijver over het geslachtsleven van de romanfiguren was ongekend en, naar de mening van de burgerij, zeer ongepast. Het schandaal was zo groot dat bij de herdruk in 1898 Van Deysel toestond om de meest ergerniswekkende passages te schrappen.⁴²

In *Een liefde* ontmaskerde Van Deysel het huwelijk van de burger. Jozef, de mannelijke hoofdpersoon, is het archetype van de kleinburgerlijke burger. Zelf denkt hij boven die kleinburgerlijkheid te staan, maar ondertussen geeft hij zich daar helemaal aan over. Op een bepaald moment komt Jozef aan bij zijn club. Hij ontmoet daar vrienden. Juist het contrast tussen Jozef en zijn vrienden laat zien waar Jozef staat. Het gesprek gaat over de koffietafel bij Suisse, een restauratiegelegenheid.

— “Was 't er vol [Jozef]?”

— Nee, och God, niemand.

⁴⁰ J.J.H. Dekker, *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006), 290.

⁴¹ Fontijn, *Een liefde*, 534

⁴² *Ibidem*, 534 en 535.

— Jawel, en Dobber van Rotterdam dan? Zeî Hasman.

— O, was die d'r ook? Die heb ik t'r gisteren niet gezien, zeî Jozef. Verbeel-je, hij proponeerde me om een spelletje ekartee te spelen, maar dat kon ik niet doen, dat begrijp je; nee, zeg ik, dat gaat hier in Amsterdam volstrekt niet, als de menschen mij hier na den eten ekartee zagen spelen, zoû ik morgen aan de Beurs niets te doen hebben.

— Nou, zoo erg geloof ik nou niet, dat het is, zeî Piet.

— Alsjeblieft, zeî Jozef, de menschen zijn hier nog verschrikkelijk kleinstädtisch. Ik durf in geen publiek koffiehuis kaart te spelen. Dat kunnen alleen renteniers doen en in geen geval jonge menschen, die in effekten doen."⁴³

Opvallend is het taalgebruik van Van Deyssel. Spreektaal, waarin eindletters weggelaten worden en liasons gemaakt worden tussen woorden, schreef hij letterlijk neer, waarbij hij experimenteerde met de manier van schrijven: met onder andere apostroffen en verbindingsstreepjes. Lodewijk van Deyssel ging daarin verder dan andere Tachtigers. Hij leek vooral uniek te willen zijn. Zodra hij navolging vond, zocht hij naar nieuwe middelen, waarbij hij zelfs ook teruggreep op de traditie.⁴⁴

Mathilde, de vrouwelijke hoofdpersoon, lijkt aanvankelijk voorbij de leegheid van het burgerlijke bestaan te kijken, maar het lukt haar niet om los te komen van de bestaande conventies. Ze kwijnt weg en wordt ziek. De ziektegeschiedenis van Mathilde beslaat het grootste gedeelte van het boek. Even lijkt haar leven op te bloeien, even lijkt ze er sterker op te worden, maar ze valt juist terug in wat er van haar verwacht wordt, en leeft verder zonder passie. Mathilde heeft ons teleurgesteld en daarom kan Van Deyssel in een paar regels de afloop beschrijven:

"Mathildes gezicht bolde aan tot dat van een gewone deftige dame. Zij had een grote vriendschap voor Jozef, maar was er niet zoo erg op gesteld hem altijd bij haar te zien. Toen zij einde Oktober weer te-rug waren in Amsterdam hield zij niets meer over van dien raren zomer buiten als de slappe herinnering van een droom. In April van het volgende jaar, beviel zij weêr, van een dochter."⁴⁵

⁴³ Lodewijk van Deyssel, *Eerste liefde* (2^e fotografische herdruk (naar 1885); ... 1975) deel I, 96.

⁴⁴ Brom, *Boekentaal*, 178.

⁴⁵ Van Deyssel, *Eerste liefde*, deel II, 190.

Jaren later, in 1901, publiceerde Frederik van Eeden zijn roman *Van de koele meren des doods*. Ook hij beschrijft een burgerlijk huwelijk, maar de afloop van zijn verhaal is een geheel andere. Hedwig, die bij aanvang van haar huwelijk alles liefst zo veel mogelijk volgens de conventies wil laten geschieden, mede om conservatieve man, Gerard, te plezieren, verandert gedurende het verhaal en breekt los uit de beklemmende burgerwereld. Tevens blijkt uit het boek dat, ondanks dat het maar krap vijftien jaar later geschreven is, de tijden reeds veranderd zijn. Aan het einde van het boek ervaart Hedwig de stad als een beklemming, als bron van kwaad(sprekerij). Ze heeft gebroken met de regels van fatsoen en is daarmee niet meer salonfähig. Maar, in het verhaal, ze heeft gewonnen aan schoonheid als het gaat om haar karakter.⁴⁶

Bijzonder is dat het boek getuigt van een afgenomen vertrouwen in de wetenschap en in artsen in het bijzonder. Van Eeden, die nota bene zelf arts was, laat Hedwig in zijn boek vele doktersbezoeken afleggen, maar uiteindelijk is het niet een dokter die haar kan redden, maar een eenvoudige vrouw met een missie. Zoals Van Eeden afrekenet met artsen, zo doet hij dat opvallend genoeg ook met de kunstenaar. De in het boek optredende kunstenaar, Ritsaart, is niet de kunstenaar die Tachtig voor ogen heeft. Aanvankelijk is hij degene die Hedwig confronteert met een ander leven. Ze valt voor hem, maar ook hij blijkt onderworpen te zijn aan burgerlijke conventies. Dankzij Ritsaart komt Hedwig in contact met diens 'vriend', Joob, een man die wegens een opgelopen geslachtsziekte zijn leven te bed moet slijten. Hij probeert te voorkomen dat ze hem te zien krijgt, "want Joob was niet hofelijk en ook geen man om dames te ontvangen."⁴⁷ Hij spreekt puur plat, is inderdaad niet hoffelijk jegens de hem bezoekende dame. Maar uiteindelijk is hij de meest vrije geest. En ondanks dat hij voor Mathilde niet *ebenbürtig* is, wordt hij haar gids naar de vrijheid.

Vanaf het begin vormen de Tachtigers niet een eensgezinde beweging. Het beginselprogramma van Kloos lag er, later aangevuld of misschien beter gezegd: vervangen door een schrijven van Lodewijk van Deysel (na daartoe aangezet te zijn door Frans Erens). In feite waren er twee bewegingen, namelijk rond *De Nieuwe Gids* en de Beweging van Tachtig. Maar een strikte scheiding was er tussen

⁴⁶ F. van Eeden, *Van de koele meren des doods* (herdruk als Salamander naar 2e druk (1904); Amsterdam 1983).

⁴⁷ Ibidem, 206 en M.G. Kemperink, *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001), 208.

die twee niet te constateren. Na veel conflicten trok Kloos in 1894 het tijdschrift geheel onder zijn supervisie. Het werd er niet beter op en een jaar later ging het te gronde, maar dat is niet het einde van Tachtig.⁴⁸ Zeker is in ieder geval dat het verdwijnen van *De Nieuwe Gids* de laatste stuip trekking van een met veel lawaai in gang gezette beweging, maar die haar programma niet waar kon maken. Hoewel dat laatste wellicht inderdaad het geval is geweest, de invloed van Tachtig is blijven geweest. Dat wat Tachtig anders maakt dan voorgaande critici, is hun "polemische hartstochtelijkheid", zoals Aerts meer in het bijzonder over Kloos zegt.⁴⁹

Zoals we gezien hebben, de kritiek van Tachtig was ook niet nieuw. In één specifiek geval vond ik bij Lodewijk van Deyssel zelfs bijna woordelijke overeenkomst in die kritiek. In een zeer lange bespreking van *Lidewyde* van Huet, wilde Van Deyssel wel een paar positieve woorden kwijt over de goede bedoelingen van Huet, maar hij kraakte het boek toch vooral af. Aanvankelijk had het hem deugd gedaan het te lezen, maar toen hij ouder en wijzer was geworden was hem veel meer het gebrek aan hartstocht opgevallen. Op een gegeven moment schrijft Van Deyssel dat een aantal figuren uit *Lidewyde* niet naar het leven geschetst zijn, maar naar het toneel. Hij wil dus zeggen dat de personen, in dit geval de fransen uit het boek, met al hun clichés zijn neergezet, maar totaal niet realistisch. Het schetsen naar het leven was een van de voorwaarden van de burgercritici waar een boek aan moest voldoen. Het moest namelijk tot stichting zijn, men moest aangedaan worden. Maar al gebruikt Van Deyssel dezelfde woorden, hij bedoelde niet hetzelfde. Naar zijn mening was Huet juist teveel in die oude zin "naar het leven", het blijft te stichtelijk, te fatsoenlijk. Uiteindelijk bleef Huet, ondanks zijn scherpe pen, nog altijd een deftige heer.⁵⁰

De oudere generatie miste in dezen volledig de boot. Niemand had zien aankomen dat deze jongeren met hun opruiende taalgebruik een nieuwe richting aangaven. De redactie van *De Gids* geeft dat later ook toe. Toen Van Hall in 1916 op vijfenzeventigjarige leeftijd afzwaaide, schreef de redactie:

"De herleving onzer letteren, heuglijkst blijk van de gezondheid van het volk, is niet tijdig door *De Gids* herkend. De zaak is niet te bemantelen en worde niet bemanteld. [...] *De Gids* heeft er eerst geen oog voor gehad. Zij zag aanstonds de zwakheden, de overdrijving, het ridicule en smakeloze waar nog nimmer hemelbestormers aan

⁴⁸ Winkels, *Ten tijde van de Tachtigers*, 14.

⁴⁹ Halsema, 'Kloos ontmoet Perk', 520.

⁵⁰ Van Deyssel, 'Lidewyde', 150 en 151.

ontkwamen; zij zag alle bijzaken, maar in de schoonheid van den storm zelven juichte zij niet.⁵¹

Een kleine noot van kritiek werd dus nog wel gekraakt, maar *De Gids* geeft haar onachtzaamheid ruitelijk toe. In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw konden de heren van *De Gids* de bohemiënachtige levensstijl van de Tachtigers niet waarderen. Ze werden afgedaan als onnatuurlijk, decadent en in hun taal en stijl gezocht. Van Hall bleef altijd redelijk richting de jonge lieden. Het was niet goed wat ze deden, maar hij sprak toch van talent. Het werd alleen niet juist aangewend. Hij meende dat de jongens nog wel met zachte hand richting het vaderhuis waren terug te leiden.⁵²

Wat achteraf beschouwd problematisch bleek te zijn voor de negentiende eeuwse burger, was juist het prat gaan op zijn moderniteit, het moderne van de tijd waarin hij leefde. Volgens de historicus Huizinga kenmerkten de tijden zich tot de negentiende eeuw zich door een bepaalde eenheid van stijl. Voor de negentiende eeuw gold dat niet meer. Eclecticisme bracht stijlloosheid. Voor Huizinga lag hier de bron van een groot cultuurprobleem.⁵³ Hoewel Huizinga duidelijk beïnvloed is door de kritiek van Tachtig en zijn opmerkingen inmiddels wel genuanceerd worden, is het waar dat de ont koppeling van een stijl en het nastreven van en het zich beroemen op de vooruitgang en de moderniteit de samenleving cultureel gezien op drift liet slaan. Te Velde voegt daar nog aan toe dat juist de ernst, het ernstig plichtsbef de vormen en normen topzwaar maakten. De Tachtigers werd niet meer dan het schot voor open doel gelaten.⁵⁴ De heren van *De Gids* zagen ook niet dat Tachtig in een internationale context stond. In Frankrijk, Duitsland en Engeland verzamelden jonge kunstenaar zich eveneens rondom nieuwe tijdschriften, daar de oude geen podium meer boden. Het naturalisme van de franse schrijver Emile Zola, dat door een aantal Tachtigers, waaronder voornamelijk Van Deyssel, zo bejubeld werd, sloeg voor *De Gids*, evenals later de geschriften van de Tachtigers zelf, door naar vuige vunzigheid en werd daarom met afwijzing benaderd.⁵⁵

⁵¹ Aerts, *De letterheren*, 490.

⁵² Ibidem, 522 en 526.

⁵³ J. Huizinga, *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (8ste druk; Haarlem 1951), 153 en 154.

⁵⁴ H. te Velde, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: R.A.M. Aerts en H. te Velde, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 157-185, aldaar 184.

⁵⁵ Aerts, *De letterheren*, 519 en 520.

Vooral door het genereren van de reeds genoemde kloof is Tachtig van grote invloed geweest op de latere beeldvorming van de negentiende eeuw. Literair, maar ook breder hebben de Tachtigers zeker ook hun sporen nagelaten, maar hier gaat het meer om hun betekenis voor de beeldvorming van de negentiende eeuw. Ook zonder te duidelijk aangebrachte cesuren in de geschiedenis is het voor een historicus moeilijk om zich in gedachten terug te begeven in de tijd. De tijden veranderen en daarmee verliezen wij, nazaten, de voeling daarmee. Veranderingen van "revolutionaire" omvang dragen die consequentie in versterkte mate met zich mee. Het is dus terecht dat Te Velde de vinger legt bij de dubbele barrière die we over moeten om ons te kunnen wagen aan niet al te ongenueanceerde uitspraken over de negentiende eeuw. De eerste barrière die we moeten nemen zijn de jaren zestig en zeventig die ons denken en onze visie op het leven en de tijd zo enorm veranderd hebben. Zo'n zelfde cesuur vormen de jaren tachtig en hun nasleep door het optreden van de Beweging van Tachtig. Hoewel er dan wellicht sprake is van een trap voor open doel, de Tachtigers zijn vooral ook succesvol door het opwerpen van hun eigen "mythe". Het individualisme, de authentieke, individualistische uiting staat zodanig centraal dat dat op zichzelf al een breuk met het verleden betekende. En dan komt daar de ongelooflijk scherpe kritiek nog bij. Het zoeken naar andere, nieuwe woorden, woorden die dichter bij de onze staan, geven de Tachtigers het voordeel van de twijfel boven voorgaande generaties. Lange tijd en wellicht nog steeds hebben de schoolboeken hen dat voordeel gegund en hebben hele generaties een beeld van een stijlloze, saaie negentiende eeuw gekregen. Hoewel een aantal kritiekpunten ongetwijfeld steekhoudend zijn, is het de vraag of dat geheel terecht is. Maar om daarover te kunnen oordelen, moeten we eerst de volgende hoofdstukken tot ons nemen.⁵⁶

Wat hun plaats in de literaire geschiedenis betreft hebben zich de laatste jaren ook stilaan veranderingen voltrokken. De Tachtigers waren het begin van de moderne literatuur en werden los van de negentiende eeuwse literatuur, in connectie met de twintigste eeuwse literatuur besproken. In een column voor het *NRC Handelsblad* schreef de literair historica Marita Mathijssen over haar "boekenoproer." Het bleek haar vanwege logistieke redenen niet langer mogelijk om haar boeken van de Tachtigers nog langer tezamen met andere twintigste eeuwse schrijvers op haar boekenplanken te herbergen. Het werd simpelweg te vol. En hoewel Mathijssen op school en universiteit altijd gehoord had dat de moderne

⁵⁶ Te Velde, 'Herenstijl', passim.

literatuur in Nederland begint met de Tachtigers, het betekende een uitbreiding van het arsenaal aan boekenplanken en vervolgens een verschuiving van de Tachtigers naar de afdeling negentiende eeuwse literatuur. Hoewel het verhaal anekdotisch voorkomt, en het is ook zeker een hilarische beschrijving, er zit meer achter. Dat blijkt ook uit de woorden van Mathijsen zelf:

“Met de verplaatsing van de Tachtigers naar hun geboorte-eeuw, erken ik dat ze hun moderne glans verloren hebben en nu ook tot de historische letterkunde behoren. Dus zo’n verandering van een paar meter boeken in een huis in Amsterdam-Zuid is waarachtig geen privé-zaak. Want dit spreekt zich rond. Mijn studenten krijgen van mij te horen dat de Tachtigers definitief hun bevoorrechte positie kwijt zijn. Mijn studenten worden leraar of redacteur of recensent, dus ze beïnvloeden grote aantallen potentiële literatuurliefhebbers. De oudste schrijver in mijn moderne boekenkast is nu Paul van Ostaijen, dus vanaf heden begint de moderne Nederlandse literatuur met een Vlaming, met Paul van Ostaijen.”⁵⁷

En zo is het, zo werkt het in de praktijk. Een nieuwe generatie literatuurhistorici staat op, met een nieuwe visie op de geschiedenis van de literatuur, waarin de grenzen tussen de tijdvakken opnieuw verschoven zijn.

⁵⁷ M.T.C. Mathijsen, 'Boekenoproer', in: Idem, *Verliefd op het verleden. Ontboezemingen van een letterkundige* (A'dam 2004), 45 en 46.

Hoofdstuk 2: Burgerlijke cultuur

§ Stand of klasse

In dit hoofdstuk wordt de habitus van de burger nader belicht. Uiteraard functioneerde de burger binnen een samenleving. Dat we met het begrip burger, in de negentiende eeuw (in het meervoud) een specifiek groep mensen bedoelen, geeft aan dat de burger zich onderscheidt van anderen in de samenleving. De manier waarop het verschil tussen de diverse lagen in de bevolking, geduid in standen en klassen, beleefd werd, is karakteristiek voor de negentiende eeuw. De begrippen "stand" en "klasse" hebben vandaag de dag een meer specifiekere duiding gekregen. Stand is datgene waartoe men op grond van geboorte behoort, terwijl het bij klasse gaat om een indeling naar vermogen, naar economische maatstaven dus. De negentiende-eeuwer gebruikte deze termen over het algemeen door elkaar heen.

Het verschil tussen de standen heeft alles te maken met de zichtbaarheid van die standen. Zodra men uit zicht is, verdwijnt deze mogelijkheid tot controle. Met zichtbaarheid bedoelen we uiterlijke kenmerken als kleding, behuizing, gedrag en de beheersing van de juiste fatsoensnormen of etiquette. Juist in een land als Nederland, dat al eeuwen grote verstedelijkte gebieden kent, en dus grote contingenten mensen binnen de aloude stadswallen herbergt, voor zover die in de negentiende eeuw nog intact waren, zijn de mogelijkheden tot sociale controle sterk. Te Velde zegt: "Binnen de wallen gold een strikte sociale hiërarchie die werd geschraagd door sociale controle. Iedereen kende iedereen en er zijn nogal wat aanwijzingen dat stadslucht de negentiende-eeuwer niet vrij maakte, maar juist benauwde."⁵⁸

Ondanks de grote veranderingen die op planologische terrein plaatsvonden, gedurende de negentiende eeuw, bestond er nog altijd een groot verschil tussen de stad en het platteland. Het is waar dat op grote schaal muren en wallen geslecht werden en de ommelanden zich lieten vormen tot nieuwe wijken, die de stad, tot omstreeks 1800 zich weinig anders tonende dan de eeuwen daarvoor, een geheel ander aanzien gaven. En hoewel men het stedelijke terrein dus geleidelijker betrad, vaak door eerst de meer lommerrijke buitenwijken te passeren, nog altijd was het onderscheid tussen stad en platteland groot. Er mocht dan misschien getornd zijn aan de visuele grenzen van de stad, in de hoofden van de mensen stonden de

⁵⁸ Te Velde, 'Herenstijl', 165.

muren nog altijd overeind. Het verschil bestond dus vooral op psychisch en op cultureel gebied. De mensen van buiten de stad, die van het platteland, waren anders, ze kwamen van buiten. Deze *buitenlui* gedroegen zich anders, bewogen zich anders, kleeadden zich anders. Over het algemeen betraden de buitenlui het terrein van de stadsmensen alleen om hun koopwaar aan te bieden of om zelf inkopen te doen.

In de gemeenschappen op het platteland, in de dorpen, lagen de verhoudingen ook anders dan in de stad. Alleen de dokter, de notaris, de dominee of pastoor en wellicht de bovenmeester vertegenwoordigden aldaar de fatsoenlijke burgerstand. Ze werden met onderscheiding en respect bejegend en hun positie was door hun vermoede geleerdheid zo onaantastbaar, dat zij zich waarschijnlijk niet in het bijzonder genoodzaakt voelden zich meer te onderscheiden, dan hun reeds van "nature" was meegegeven. In de stad lag dat anders. Het respect en de onderscheiding was er evenzeer als op het platteland, maar de stad was een verzamelplaats voor de burgerij en daarmee min of meer onderhevig aan competitie, in ieder geval diende men voor elkaar de stand op te houden. In principe had dit standsbewustzijn tot doel de ander ten allen tijde te kunnen herkennen als gelijke, bijna als een lid van een grote familie. De negentiende-eeuwse burger zag overigens zelf ook wel in dat het er in de stad, in vergelijking met het platteland, erg vormelijk aan toe ging. Het platteland, daar was alles veel gemoedelijker. Aan het begin van het laatste kwart van de negentiende eeuw vond wat dat betreft een omslag plaats. Tot die tijd vinden we in de literatuur alleen maar de bevestiging van de vormelijke stad tegenover het gemoedelijke platteland, maar in de tachtiger jaren ging het leven op het platteland meer en meer staan voor het vasthouden van tradities en gaat het voordien stadse stempel "vormelijk" over op het platteland. Voor de stedeling staat het platteland in positieve zin nu alleen nog maar symbool voor de natuur die een rustgevende werking had. In de stad worden juist haar mogelijkheden, haar anonimiteit, moderniteit en bruisende karakter bezongen. Volgens Stokvis in zijn schets van *Het intieme burgerleven* is deze overgang kenmerkend voor de verschuiving van de preïndustriële- naar een industriële samenleving.⁵⁹

⁵⁹ P.R.D. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005), 16 en 17. Zie verder ook Van der Woud, *Het lege land*, 308.

Inmiddels rijst wel de vraag hoe groot het aandeel van de bevolking binnen iedere stand inhield. Een dergelijke vaststelling is niet gemakkelijk te maken. Voornamelijk omdat er over de benodigde parameters discussie bestaat binnen wetenschappelijke kringen. Brugmans, die in 1960 een artikel wijdde aan standen en klassen komt tot de conclusie dat er gedurende de (eerste helft van de) negentiende eeuw maar twee standen waren.⁶⁰ De brede onderlaag bestond uit "het volk" of "de armen". De enige nog overblijvende stand bestond dan uit het gegoede deel van de bevolking, zo'n 15 tot 20% van de bevolking uitmakende. Verder gaat Brugmans uit van standsbesef. Dat wil zeggen dat ieder persoon zich bewust was van zijn positie in de maatschappij. Omdat hij maar twee standen onderkent, zou dat betekenen dat alle gegoeden zich min of meer aan elkaar gelijk voelden en evenzo ook de armen. Dit levert echter wel een zeer sterk vereenvoudigd beeld op. Om een voorbeeld te noemen: Brugmans schrijft dat men niet beneden zijn stand, maar ook niet boven zijn stand zou huwen. Maar door de indeling in maar twee standen, zou dat betekenen dat er heel wat huwelijken gesloten zouden moeten worden tussen adellijke lieden en succesvolle winkeliers, of tussen boeren en arbeiders. Zoals hier geschetst klinkt dat wel erg ongenueanceerd, maar het heeft er in ieder geval de schijn van dat een indeling in meerdere standen meer met de toenmalige werkelijkheid overeenkomt. Volgens Knippenberg en De Pater, in hun *De eenwording van Nederland*, zagen waarnemers uit de negentiende eeuw zelf een indeling in vier standen. Zij schrijven:

"Hun [waarnemers uit de negentiende eeuw] beeld bestond uit de grote burgerij (regenten, hoge staatsfunctionarissen, bankiers en academici), de kleine burgerij (winkeliers, zelfstandige ambachtslieden, onderwijzers), werklieden (in landbouw, ambachten en fabrieken) en arbeiders/paupers (waaronder tijdelijk of permanent bedeeden, bedelaars)."⁶¹

Ter illustratie van deze indeling volgt bij Knippenberg en De Pater een tabel met daarin weergegeven de situatie zoals die was in 1850. In figuur 1 is deze tabel overgenomen. Op zijn minst geeft de figuur een idee over de opbouw van de negentiende eeuwse samenleving. De tabel laat ons zien dat de toplaag van de maatschappij, voornamelijk het onderwerp van dit onderzoek, de gegoede, of 'grote' burgerij, in de steden 6% en over het gehele land genomen, maar 3% van de

⁶⁰ I.J. Brugmans, 'Standen en klassen in Nederland gedurende de 19^e eeuw', in: *BMGN* 74 (1960) 30-52, aldaar 30.

⁶¹ H. Knippenberg en B. De Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (5^e druk; Nijmegen 2000), 32.

bevolking vormde. Dat te weten kan geen kwaad, daar in dit onderzoek deze groep zo onder de loep genomen wordt, dat het gevoel voor verhoudingen wellicht verdwijnt.⁶²

Figuur 1 De sociale structuur van de samenleving rond 1850

	Steden	Platteland	Geheel Nederland
Grote burgerij	6%	2%	3%
Kleine burgerij	35%	18%	23%
Zelfstandige boeren	1%	33%	24%
Werklieden	39%	12%	20%
Arbeiders en proletariaat	20%	36%	31%

Maar met de weergave van Brugmans en Knippenberg en De Pater is de discussie nog niet gevoerd. Want waar lagen de grenzen, hoe wist men zich te onderscheiden? De historicus Hobsbawm voegt, om wat meer duidelijkheid te krijgen, de begrippen stand en klasse samen. Binnen de standenmaatschappij probeert hij op grond van klasse een model te schetsen waaruit gemakkelijker zou moeten kunnen blijken wie waartoe behoorde. Hij spreekt van *grande*, *moyenne* en *petite* bourgeoisie, "waarvan", zo zegt hij, "de laagste laag ongemerkt overging in die maatschappelijke lagen die de facto buiten de middenklassen vielen."⁶³

De grens naar beneden is dus moeilijk aan te geven, het gaat om een verglijden. Wat betreft de grens naar boven, die is volgens Hobsbawm gemakkelijker aan te geven. Bovenin de maatschappelijke hiërarchie, boven de burgerij, stond de (lagere en hogere) adel. De grens tussen burgerij en adel is altijd zo goed als onoverbrugbaar geweest, mits door de vorst, aan de top van de piramide, besloten werd dat bepaalde personen geadeld dienden te worden. Wat betreft de Nederlandse situatie is hier sprake van onderscheiding ten opzichte van de omringende landen. Al sinds de afzwering van Filips II van Habsburg, stond er tot het aantreden van Lodewijk Napoleon, de broer van de Franse keizer Napoleon, geen vorst meer aan de top van de piramide. Zolang er geen aanwas plaatsvond, was een stand, zo afgesloten als de adellijke, gedoemd te verdwijnen. Het aandeel van de adel hier te lande is nooit groot geweest, maar na de afzwering van Filips II werd deze groep alleen nog maar kleiner. Ook de bijna lukrake adelsverheffingen van de eerste koning uit het Oranjehuis, Willem I (soeverein vorst 1813-1815; koning der Verenigde Nederlanden 1815-1840), konden aan deze situatie niet veel

⁶² Knippenberg en De Pater, *De Eenwording*, 33.

⁶³ E.J. Hobsbawm, *De tijd van het kapitaal: 1848-1978* (nl. vertaling; Amsterdam 1979), 259.

veranderen. Wellicht is dat ook de reden voor het niet noemen van de adel door Knippenberg en De Pater.

In zijn bijdrage aan de bundel over de begripsgeschiedenis van de burger benadert De Haan de burger vanuit het perspectief van diens dagelijks leven. Als het gaat om grenzen, om het stellen van normen om zichzelf tot een bepaalde stand te laten rekenen, kon men zich onderscheiden in zaken die voor iedereen zichtbaar waren. Huis, inrichting, kleding, gedrag en taalgebruik waren middelen om een zeker standsbewustzijn voor te staan. Door deze manier van benaderen komt De Haan ook tot een opvallend andere zienswijze als Hobsbawm. Volgens De Haan is het juist gemakkelijk zich te onderscheiden van het volk. Het gedrag van het volk was per definitie "kwaad", daarover kon men duidelijk zijn. "De arme is altijd een kwaad burger: hij is een slaaf die mort tegen de hand die hem slaat; hij verwacht maar alleen de gelegenheid, om dezelve ongestraft te kunnen afhouden."⁶⁴ De burger had per definitie zijn "zedelijk gehalte" al voor op de man uit het volk, bij wie dat ten enenmale ontbrak. Dit zedelijk gehalte en de inrichting van zijn habitus, waarin overigens dat zedelijk gehalte zoveel mogelijk naar voren werd gebracht, onderscheidde de burger ook naar boven toe, maar dit werd over het algemeen problematischer gevonden, zo stelt De Haan.⁶⁵ Over het algemeen heeft elke groep de neiging zich te richten op de groep die zich boven hem bevindt en zal men ook proberen daartoe te geraken. Dat maakt scheidslijnen er niet doorzichtiger op.

Een van de middelen om zich te onderscheiden van andere standen was taal. Het gaat dan niet in eerste plaats om de manier van spreken, maar om het woordveld wat men toepaste op de eigen stand, dus hoe men zichzelf in woorden duidde. De belangrijkste kwalificaties zijn zonder twijfel "deftigheid", "fatsoen" en "beschaafd". Hoe de verhoudingen liggen, komt heel duidelijk naar voren in de woorden van Busken Huet in zijn in 1868 verschenen roman *Lidewyde*: "De fatsoenlijke wereld is hier dus de elite en fatsoenlijk betekent zoveel als beschaafd".⁶⁶ In ieder geval wil dat zeggen dat de kwalificaties dicht bij elkaar liggen. In een woordenboek uit de negentiende eeuw wordt fatsoen als synoniem van "deftigheid" gegeven. Met de "deftige stand", de "fatsoenlijke stand", of de "beschaafde stand" werd telkens hetzelfde bedoeld, maar tegelijkertijd ligt er in de

⁶⁴ I. de Haan, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in: J. Kloek en K. Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip "burger" in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 231-275, aldaar 239.

⁶⁵ De Haan, 'Burgerschap', 238 en 239.

⁶⁶ C. Busken Huet, *Lidewyde. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Dr. Margaretha H. Schenkeveld in samenwerking met de werkgroep Lidewyde van de Vrije Universiteit te Amsterdam* (Den Haag 1918); vergelijk ook Te Velde, 'Herenstijl', 168.

verschillende kwalificaties wel een nuancering. Een nuancering die ons waarschijnlijk voor een groot deel ontgaat, daar de definitie van deze woorden in de loop der tijd verschoven is. Niet weinig worden deze woorden heden ten dage met enige afwijzing in de mond genomen, alsof men op dat moment iets minder welgevalligs proeft, terwijl het voor de negentiende eeuwse waarnemer direct duidelijk was dat het hier ging om distinctie, om die groep mensen, de burgerij, die zich wist te onderscheiden door haar "zedelijk gehalte" en die doordat ze "gezetten", "achtbaar", "eerlijk" of ook "eenvoudig" was alle respect verdiende en met onderscheiding behandeld diende te worden. Hoe divers de burgerij ook was, uiteindelijk behoorde men alleen maar tot de burgerij indien deze kwalificaties van toepassing waren, en veel belangrijker, dat men zich achter deze wilde scharen. Want het opbrengen van de bedoelde deftigheid en het fatsoen, betekende in feite niet meer dat men zich wilde conformeren aan een bepaalde vorm, of zoals Aerts het zegt: "Fatsoen is standsconform gedrag."⁶⁷

Hoewel er nog vele alinea's aan nadere definiëringen te wijden zijn, is dat hier niet wenselijk. Het blijft moeilijk om de vinger te leggen op de essentie. Men conformeerde zich aan een bepaalde vorm, een vorm van wellevendheid. Daartoe werden codes gebruikt die iedereen kende, vooral dankzij opvoeding, die in feite niet beschreven konden worden, maar geleefd diende te worden. Het zijn dus eerder mores dan vastgelegde wetten, de negentiende-eeuwse hausse aan verschenen etiquetteboeken ten spijt. Om te ontsnappen aan deze eindeloze opsomming van nuances, gaan we nu het leven van de burger binnen zijn eigen huisgezin nader beschouwen.

§ De burger thuis

In de eerste decennia van de negentiende eeuw was het huisgezin een topos in literatuur en maatschappij. Garnt Stuiveling, Nederlands letterkundige uit de twintigste eeuw, ving de interesse van de negentiende-eeuwse literator in de trits "God, vaderland en huisgezin".⁶⁸ Vele critici hebben deze huiselijkheid gehekeld, maar daarover volgt later meer. Het Bijbelse idee van God als bruidegom aan het hoofd en daaronder zijn kerk en gemeente als bruid en kinderen zag men graag in heel de samenleving terug. Op aarde had de koning het hoogste gezag. Willem I, de

⁶⁷ R. Aerts, 'De erenaam van burger: geschiedenis van een teloorgang', in: J. Kloek en K. Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip "burger" in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 313-345, aldaar 316 en 317.

⁶⁸ Te Velde, 'Herenstijl en burgerzin', 157.

eerste koning zag het graag zo, hij als vader van zijn volk, van zijn huisgezin. Het geluk aan beide zijden was aan dit idee verbonden. Het volk in juiste harmonie verbonden aan zijn koning zou de zegen Gods weg kunnen dragen. Evenzo gold dat idee de verhouding tussen een fabrieksdirecteur en zijn arbeiders. Een goede verhouding tussen beide zou een harmonieus product afleveren. Zo werd het in ieder geval naar buiten toe voorgesteld, maar in de praktijk waren de fabrieksdirecteuren niet altijd zo gewetensvol. Pas in laatste instantie sloeg het "huisgezin" ook op eigen huis en haard. Man en vader stond aan het hoofd van het gezin en garandeerde de bescherming en het geluk van zijn gezin.⁶⁹

Hoe het er in het burgerlijk huisgezin aan toe ging, was voor een groot deel afhankelijk van het fortuin dat beschikbaar was en dat in gunstige gevallen ruim voldoende rente opleverde om van te leven. De status van de burgers was voor een groot deel afhankelijk van het fortuin, maar niet alleen daarvan. Beroep en functie, op ambtelijk of militair terrein, droegen daar ook aan bij. Ondanks dat het fortuin dus van groot belang was, als het om beroep ging, deed een goede ambtelijke of militaire positie met een hoge rang en onderscheidingen het beter dan een wellicht beter betaalde functie als directeur van een fabriek. Zoals ook het bepalen van grenzen voor standen problematisch was, zo geldt dat ook voor het evenwicht tussen de status van een functie en het al dan niet hebben van fortuin. De indeling van Knippenberg en De Pater in standen geeft weer dat de hoogste stand, de grote burgerij, ook academici bevatte. Wat betreft hun status maakten zij daar zeker deel van uit, maar wat betreft fortuin gebeurde het volgens de romanschrijfster niet zelden dat ze genoeg moesten nemen met een lagere positie op de maatschappelijke ladder. In 1857 schrijft zij dat academici over het algemeen gerekend konden worden tot "dien beschaafde, maar onbemiddelden burgerstand, die volgens zijn ontwikkeling de hoogste rangen der maatschappij eer zou aandoen, maar door beperktheid zijner middelen gedwongen is zich in een kring te bewegen, waar boven hij vaak verheven is."⁷⁰ Elise van Calcar lijkt alleen te spreken over academici in het algemeen en niet in het bijzonder over hoogleraren. Maar door onder andere het onderzoek van Dorsman is bekend dat ook hoogleraren maar al te vaak moeite hadden om rond te komen. Artsen hadden nog de beste positie. Als hoogleraar werkzaam op geneeskundig terrein ontvingen ze al een hogere

⁶⁹ M.T.C. Mathijssen, *Verliefd op het verleden. Ontboezemingen van een letterkundige* (Amsterdam 2004) 137.

⁷⁰ P.R.D. Stokvis en M.T.C. Mathijssen, 'Literatuur en maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910', in: *De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19^e eeuw*, 18 (1994), 145-172, aldaar 160.

bezoldiging en daarnaast hadden ze vaak ook nog via een praktijk aan huis de kans inkomsten te verwerven.⁷¹

Maar als men al de kans had om hoogleraar te worden, men werd dat, evenmin als dat nu gebeurt, doorgaans niet gelijk na de academische studie. Een post als huisarts op het platteland of in een kleine stad was de meer gewone gang van zaken. In zijn autobiografie, *Mijne herinneringen*, schrijft De Utrechtse professor Harting over zijn tijd als huisarts in het stadje Oudewater.

“Wel is waar is in een stadje van 2000 inwoners waar de voornaamste takken van bedrijf de kaashandel en de touwslagerij zijn, het getal der tot de zoogenaamde fatsoenlijke klasse behoorenden niet groot, en is, - of was althans in dien tijd, - ook het algemeen peil hunner beschaving tamelijk laag. Niet zelden werd ik door menigeen hunner berispt dat ik te weinig deel nam aan hunne gezellige bijeenkomsten in de Societeit. Mijn verontschuldiging dat ik mijn tijd aan studie besteden moest, wilden zij niet laten gelden. Dit toch had ik naar hunne mening, lang genoeg aan de akademie gedaan; en over mijne liefhebberij om, - gelijk zij het noemden, - door glaasjes te kijken en om andere chemische proeven te doen dan die welke noodig waren voor het maken der medicijnen, haalden de meesten medelijdend de schouders op. Op een paar uitzonderingen na, was er inderdaad niemand in het stadje, met wien men over iets anders dan over de meest alledaagsche zaken spreken kon. Ik gevoelde mij dan ook dikwijls zeer eenzaam. Gelukkig duurde die eenzaamheid niet zeer lang. Op 31 mei 1837 mogt ik mijne lieve vrouw onze toekomstige woning binnenleiden.”⁷²

Al zou Harting het fortuin gehad hebben om zich als vermogende burger te laten gelden, dan nog ontbrak het aan de burgers die als evenknie konden gelden. En uit Hartings boek blijkt dat het fortuin er niet was. Hij was niet de enige die als huisarts in Oudewater werkzaam was. Zeker toen de pastoor vervangen werd door een andere, moest hij niet alleen een kameraad missen, maar werd hij eveneens geconfronteerd met een geestelijke die zijn parochie opriep alleen naar de huisarts van eigen gezindte te gaan, waardoor Hartings omstandigheden er niet op

⁷¹ Vgl. L. Dorsman, *Een hippopotamus in toga en andere hooggeleerden. Utrechtse professoren 1815-1940* (Utrecht 2003).

⁷² P. Harting, *Mijne Herinneringen. Autobiografie* (Amsterdam 1961), 38.

verbeterde. Gelukkig voor hem kwam al vrij spoedig de mogelijkheid om terug naar de Alma Mater te gaan.

Als hoofd van zijn huisgezin was de man verantwoordelijk voor een juist beheer van de financiën. Niet zelden was daar ook nog een som geld te beheren uit het vrouwelijk erfdeel. De vrouw kon daar zelf niet vrijelijk over beschikken, al was het voor de man ook niet altijd mogelijk om er naar eigen inzichten mee om te gaan. Als het lot van zijn dochter hem ter harte ging (of wellicht het lot van zijn eigen vermogen), kon de vader van de bruid middels de huwelijkse voorwaarden het door diverse omstandigheden eventuele onbezorgd achterlaten van vrouw en kinderen voorkomen. Maar uiteraard moest er dan wel een vermogen zijn, om weg te schenken. De echtgenote moest er maar op vertrouwen zijn aandeel in deze serieus te nemen. Zijzelf was verantwoordelijk voor de besturing van het huishouden. Dat hield in dat ze het personeel aanstuurde. De vrouw des huizes beheerde zelf de sleutel van de provisiekast en deelde dagelijks de voor die dag benodigde zaken uit. Ook het kostbare servies werd vaak door haarzelf afgewassen, maar daarmee zijn de meeste praktische taken wel genoemd.

Van huishouden tot huishouden kon de gevraagde activiteit van de vrouw des huizes verschillen, veel kon het niet zijn. Vanuit hedendaags perspectief was ook het aantal uren dat door de man besteed werd aan arbeid gering. De burger werkte voor zijn genoegen meestal van tien uur in de morgen tot zo ongeveer drie uur in de middag. Voor zijn eventuele ondergeschikten was dat vaak nog geen halve dag arbeid, terwijl arbeiders van 's morgens zeer vroeg tot 's avonds laat moesten werken in de hoop genoeg brood op de plank te krijgen.⁷³

De positie van de vrouw uit de burgerlijke stand is een interessant onderwerp. Het kon zo zijn dat ze zich onmisbaar wist te maken binnen haar huishouden, maar ook daarbuiten via haar invloed op haar man of op haar netwerk, maar als dat al van toepassing was, diende dat zodanig te geschieden dat het niet opviel. De vrouw moest bij voorkeur een fragiel poppetje zijn, als decoratie in het gezelschap van mannen, of, zoals Huisman in zijn studie over *Gouvernantes in Nederland* opmerkt, als "canapé-engel".⁷⁴ Daar was haar opvoeding ook op gericht. Conversatielessen en het onderwijs in diverse handwerken moesten er toe bijdragen dat de vrouw zich naar behoren van haar taken kweet. Zij was geroepen tot het huwelijk en zo lang

⁷³ Stokvis en Mathijssen, 'Literatuur en maatschappij', 161.

⁷⁴ G. Huisman, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (Amsterdam 2000) 20.

dat huwelijk niet opdaagde, wachtte zij – en intussen speelde zij wat piano of zong, pousseerde haar kaartje, las een (verboden) romannetje of zat decoratief aan haar borduurraam.”⁷⁵ Treffend is dat Huisman opmerkt dat het de bestemming van de vrouw was die haar aard bepaalde en niet andersom. De man was daarentegen veel meer toegestaan. Ook al was het niet de bedoeling dat de oudste zoon de dienstbode zou bezwangeren, wanneer dat gebeurde regelde vader het wel zo dat de zoon er weinig schade ondervond, het lag immers ook in zijn aard besloten. Wat levenservaring kon geen kwaad en de dienstbode was vervangbaar.

Zo was de seksuele moraal. Het beeld bestond dat de vrouw nergens vanaf wist en zij het door haar huwelijk verplicht was zichzelf beschikbaar te stellen. Kemperink schrijft in *Het verloren paradijs*, een studie over literatuur en cultuur in het fin de siècle, dat vrouwen in de literatuur over het algemeen “niet in de watten gelegd [worden], maar genomen, onderworpen, getemd en als het zo uitkomt verkracht.”⁷⁶ Dat de vrouw de onschuld zelve was, was het beeld, maar dat dat altijd echt zo was is niet geloofwaardig. De meisjes die dachten dat een kind verwekt werd door op de stoel waar net een man gezeten had te gaan zitten zullen wellicht bestaan hebben, deze Victoriaanse preutsheid werd vooral verwacht, maar zegt niet altijd iets over de realiteit. Anna de Savornin Lohman (1868-1930), romanschrijfster, schreef in haar herinneringen (1909) dat ze niet kon geloven dat de vrouwen uit de burgerij werkelijk zo naïef waren: “En daarom geloof ik ook niet aan die quasi-onschuldige juffers die je wijs maken dat ze zoo aandoenlijk-onwetend de echt zijn ingegaan, en daarna zoo vreeselijk geschrikt zin en ontgoocheld werden [...] Onschuld-aanstellerij was in die dagen meer mode dan tegenwoordig.”⁷⁷

In het openbaar over deze dingen spreken was ten enenmale taboe. In de publieke sfeer werd niet over seksualiteit gesproken, maar werd zorgvuldig elke suggestie in die richting vermeden. Dat betrof overigens niet alleen het spreken, maar zo mogelijk het hele leven. Wat betreft kleding ging men zo ver mogelijk in het bedekken van het lichaam. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam het baden in de mode. Maar wilde de vrouw gaan baden, dan had dat heel wat voeten in de aarde. Gehuld in badkostuum, dat hooguit een luchtige variant van de dagelijkse kleding was, en evengoed het lichaam totaal bedekte, nam zij plaats in een speciaal wagentje en stapte pas uit als de wagen door personeel ver genoeg

⁷⁵ Huisman, *Gouvernantes*, 20.

⁷⁶ Kemperink, *Verloren paradijs*, 155.

⁷⁷ Stokvis, *Intieme burgerleven*, 65.

het water in was gereden. Waar zelfs handen met handschoenen bedekt konden worden en het gezicht door een voile aan de hoed, lijkt het bijzonder paradoxaal dat in het model van de kleding juist wel secundaire geslachtskenmerken benadrukt werden. Dat gold in ieder geval voor de jaren zestig en zeventig. Mannen hadden een weelderige haardos en dito gezichtsbehaving, "terwijl", zo schrijft Hobsbawm, "bij de vrouwen het haar, de borsten, de heupen en de billen enorme afmetingen kregen door middel van de valse chignons, de *culs de Paris*, et cetera."⁷⁸

Deze kleding, en dan met name die van de vrouw, beperkte de vrouw gedurende de negentiende eeuw steeds meer in haar bewegingen. Als om te voorkomen dat de vrouw haar toebedeelde competenties te buiten zou gaan, werden de korsetten steeds complexer. De eisen van de mode dwongen de vrouw ertoe haar status te bewijzen, namelijk dat zij zelf geen werk deed, maar dat door anderen liet doen. Hier en daar werd er aan het einde van de eeuw gemorreld aan het taboe op het werken van vrouwen, maar het werd alom als niet fatsoenlijk geacht. Dat er in de maatschappij over gediscussieerd werd, over vrouwen en beroep, blijkt ook uit romans met deze thematiek daarin verwerkt. In 1897 verscheen *Hilda van Suylenburg* van Cecile de Jong van Beek en Donk. Door verschillende romanpersonages worden argumenten aangevoerd tegen vrouwenarbeid op grond van het kleinere gewicht van de vrouwelijke hersenen. Hoe serieus mevrouw De Jong van Beek en Donk dit bedoelde, is niet duidelijk, maar het is niet het enige getuigenis over het kleinere hersenvolume. Daarnaast zou de werkende vrouw haar voor de man zo belangrijke vrouwelijkheid verliezen. Een dergelijk argument is wel plausibel, daar een werkende vrouw niet zo ver kan gaan met het insnoeren van haar taille als de dame die niets anders hoefde te doen dan "canapé-engel" te zijn.

Veel mogelijkheden tot werk voor de vrouwen van de burgerstand waren er in het geheel niet. Bezoldigde arbeid betekende statusverlies. Een van de zeer weinige mogelijkheden die voor de vrouw openstond, was het aanbieden van haar pedagogische kwaliteiten als gouvernante. Daarvoor diende men dan wel ongehuwd te zijn. Het was een schrikwekkend lot, daar men zichzelf moest verlagen tot een soort personeelslid, terwijl men onmogelijk contact kon leggen met het echte personeel, daar dat afkomstig was uit een andere stand.⁷⁹

⁷⁸ Hobsbawm, *Tijd van het kapitaal*, 250.

⁷⁹ Huisman, *Gouvernantes*, 19 en 21.

Eén van de weinige zaken die de vrouw was toegestaan, was lezen. Maar ook hier geldt weer dat er beperkingen waren. Ten eerste werd de literatuur voor de vrouw meestal uitgekozen door haar echtgenoot. Het was niet verboden, maar zeker ook niet gebruikelijk dat een vrouw zelfstandig naar de boekverkoper ging. In één van haar columns, met de veelzeggende titel *Kijk daar, een vrouw die boeken koopt*, schrijft Marita Mathijsen: "De Leidse academische boekhandel Luchtmans had in het begin van de negentiende eeuw tweehonderd vaste klanten. Daaronder waren dertien vrouwen." Zelfs de vele publieke leeszalen werden maar weinig door vrouwen gefrequenteerd. Ook de boekhandel was een mannenwereld. Voor dames moest de lectuur vooral niet te veeleisend zijn. In dezelfde column schrijft Mathijsen: "De dichter Tollens bestelde voor zijn vrouw in brieven aan zijn vaste uitgever, die evens boekhandelaar was, "bagatellen" voor haar "romannenkastje".⁸⁰ Al te lang lezen was ook niet goed. Want lezen deed de mens maar afglijden van de werkelijkheid. Madame Bovary en Eline Vere waren zozeer hun besef van de werkelijkheid verloren, dat zelfmoord de enige uitweg bleek. Zover moest het niet komen en daarom kwamen er anti-leesbewegingen. Overmatig lezen zou alleen maar tot luiheid en lichamelijke problemen leiden. Vooral geestelijke leiders waren er op gebrand dat hun kudde zich niet aan deze zonde zou blootstellen. Toen het lezen desalniettemin toch een grote vlucht nam, verzetten zij hun bakens en richten zich op het publiceren van geoorloofde boeken. Daartoe ontstonden aan religieuze denominaties verbonden uitgeverijen.⁸¹

Zo langzamerhand doemt een beeld op dat de negentiende eeuwse burger, en dan met name de vrouw, van alle kanten omgeven en ingesnoerd werd door allerhande fatsoensnormen, regels en taboes. Het is goed om te benadrukken dat het hier om een beeld van de werkelijkheid gaat. Het beeld werd ook graag gevoed, omdat men het als waar en goed beleefde. In hoeverre het in den brede werkelijk reëel was, blijft uiteindelijk een moeilijk te beantwoorden vraag. Het pakket aan regels veronderstelt tegelijkertijd dat de medaille ook een andere zijde had. Waar uiterlijkheden en fatsoensnormen zo belangrijk zijn, is vaak ook een praktische grond voor het opstellen van die normen. Dat de naïeve vrouw, in literatuur door haar echtgenoot vaak aangesproken met "kindje", waarschijnlijk vooral een ideaalbeeld vertegenwoordigde, bleek al uit de herinneringen van Anne de Savornin Lohman. Dat de werkelijkheid minder florissant was, dan het met graagte

⁸⁰ Mathijsen, *Verliefd op het verleden*, 21.

⁸¹ *Ibidem*, 13 en 14.

geschetste ideaalbeeld, blijkt misschien nog wel het meest uit de vele woorden die aan masturbatie geweid werden. Masturbatie, of liever: zelfbevlekking, was een kwaad dat te vuur en te zwaard bestreden moest worden. Volgens Stokvis is waarschijnlijk vooral het gevoel van onmacht om tegen dit kwaad te strijden de oorzaak van het door artsen toeschrijven van vele (lugubere) kwalen aan dit fenomeen. Dergelijke toeschrijvingen hebben overigens de eeuwwisseling ruimschoots overleefd, want: "Zolang masturbatie door gezaghebbende medici en pedagogen als strijdig met de ethiek van zelfbeheersing en als zondig of schadelijk voor de gezondheid werd gedefinieerd, bleef het een probleem. Uit de getuigenissen kan men zich enige voorstelling maken van het geestelijk lijden dat daarmee gepaard ging."⁸² Dat wat die laatste zin wil aanwijzen, zien we terug in de dagboeken van Lodewijk van Deyssel. In het eerste deel van zijn enorme biografie over Van Deyssel wijdt Harry Prick zelfs een hele paragraaf aan de ontboezemingen van deze schrijver. Hoewel hij zelf niet huiverig was voor het uitvoerig beschrijven van de zelfbevrediging van Mathilde in het dertiende hoofdstuk van *Een liefde* (1887), had Van Deyssel zelf grote problemen met zijn gemanipuleerde deserteur, of "semidormitionele onanie", zoals hij zijn zelfbevlekking aanduidde. Het werd hem zelfs zo bang te moede dat hij overging tot het via brieven vragen van advies aan collega-literator en arts Frederik van Eeden. Zijn vader en zijn vrouw waren toen al op de hoogte. Overigens overschreed Van Deyssel door zijn plastische weergave van deze daad in *Een liefde* elke fatsoensnorm. Tot toppunt van verontwaardiging van de fatsoenlijke en deftige burger was de actor ook nog een vrouw!⁸³

§ Kinderen en hun opvoeding

Als het verkeer tussen man en vrouw vrucht droeg dan werd die vanaf de wieg volgens de normen van de burger gebakerd. Dat laatste gold overigens vaak ook letterlijk. Vaak was er een min om het kind te voeden. Zij werd afgelost door een kinderjuffrouw, die op haar beurt de fakkel weer doorgaf aan een gouvernante. De meeste jongens gingen op een goed moment wel naar school, maar de meisjes kwamen het huis nauwelijks uit. Tot in de twintigste eeuw was het heel normaal dat meisjes thuis onderwijs kregen van een gouvernante.⁸⁴ Als ook de jongens binnenshuis hun scholing ontvingen, kregen ze les van een gouverneur, maar dat

⁸² Stokvis, *Intieme burgerleven*, 89 en 90.

⁸³ Ibidem, 160 en 162 en H.G.M. Prick, *In zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890* (Amsterdam 1997) 872-875.

⁸⁴ Huisman, *Gouvernantes*, 24.

was lang niet zo gebruikelijk als het onderwijs aan meisjes gegeven door gouvernantes. Deze opeenvolging van dames was voor de kinderen vaak de enige houvast in huis. De ouders benaderde men met eerbied, deze stonden vaak veraf van het kinderlijke leven. Er zijn veel getuigenissen waaruit blijkt dat de kinderen voor troost niet bij hun ouders terecht konden. Tussen de voor de opvoeding aangestelde dames, maar ook met het personeel, was veel vaker een vertrouwensband. Zoals hierboven al gemeld was het niet gemakkelijk voor en gouvernante om zich binnen een burgerlijk huishouden te handhaven. Ze hoorde niet bij het personeel, maar ook met haar broodheer en –vrouw kon er niet al te veel gemeenzaamheid zijn, daar de burger zich heel goed bewust was van het verschil in stand. Hoe goed ook de afkomst van een gouvernante, ze moest haar brood verdienen en dat pleitte toch niet voor haar.

Ondertussen was het werk dat de gouvernante verrichtte wel heel belangrijk. De opvoeding van de kinderen was er op gericht om van deze jonge mensen beschaafde burgers te maken. De opvoeding stond dus niet alleen in het teken van het gezin zelf, maar in groter perspectief, namelijk dat van het vaderland. Het vaderland als huisgezin was gebaat bij eerbare burgers en die opvoeding begon thuis, onder leiding van de kinderjuffrouw en de gouvernante, maar dus ook op school wat betreft de jonge heren. Het is ook vanuit deze context dat er in de politieke sfeer in de negentiende eeuw zoveel te doen was betreffende de pedagogische cultuur.⁸⁵

De opvoeding zelf, ook vanuit de ouders gedacht, was geen sinecure. Er mochten dan vertrouwensbanden aangeknoopt worden tussen het personeel en de kinderen, en ook tussen de kinderen en de daartoe aangestelde opvoeders, als het om de opvoeding zelf ging, is het woord "Spartaans" niet slecht gekozen. Kinderen konden niet vroeg genoeg leren dat de wereld waarin ze opgroeiden hard was en dat er veel van hen verwacht zou worden. Zij waren immers de nieuwe generatie burgers, van hen zou het beschavingsideaal uit moeten gaan. Ruimte voor afhankelijkheid was er niet of nauwelijks. Knuffelen of het krijgen van een kus was niet aan de orde van de dag, veeleer was dat een zeldzaamheid. Stokvis onderscheidt, als er inderdaad sprake is van weinig fysieke afhankelijkheid, in dit gedrag van omgang tussen volwassenen en kinderen drie patronen. De eerste heeft betrekking op de agrarische samenleving op het platteland, waarin het taboe was om emoties te tonen. Vervolgens ziet hij een dorps of kleinstedelijk patroon, waarin

⁸⁵ Dekker, *Verlangen naar opvoeden*, 180 en 181.

de omgang binnen de sociale context van familie en buurt redelijk gemoedelijk kon zijn. Ten slotte, en daar gaat het in het verband van dit onderwerp om, noemt Stokvis een modern-burgerlijk patroon. Daarin heerste in het openbaar een afgemeten zelfbeheersing. Daar bovenop kwam dat zelfbeheersing in de omgang tussen de seksen werd gepredikt door zowel katholieke als protestante "zedelijkheidsapostelen".⁸⁶ Overigens moeten we in het algemeen onder "openbaar" ook de familiesfeer rekenen.

Het ontbreken van een knuffel in de opvoeding was niet het enige kenmerkende voor de afstandelijkheid tussen ouders en kinderen. Gerlof Verwey, zoon van schrijver Albert Verwey, werd, evenmin als de rest van de kinderen, geknuffeld door zijn moeder, Kitty van Vloten. Zij voedde haar kinderen namelijk op volgens moderne inzichten: "De opvoeding was erop gericht ons te harden. Allereerst lichamelijk. Dagelijks koude baden (ook in de winter!), weinig stoken in de kamers. [...] Gehard werden wij ook tegen ongemakken. En ook geestelijk tegen tegenspoed. Huilen of jammeren was gewoonlijk onze eer te na en wij wisten dat wij daar bij onze ouders niet mee hoefden aan te komen. Onze ouders leerden ons ook regelmaat."⁸⁷ Gerlof Verwey zegt niet of het ontvangen van slaag ook bij het hardingsproces hoorde, maar als dat zo zou zijn, zou dat geheel conform de "moderne" richtlijnen zijn. In de burgerlijke eeuw, de victoriaanse tijd, werd veel geslagen, afgeranseld, geseseld zelfs. De Engelse dichter Algernon Charles Swinburne (1837-1909) bezocht vanaf zijn twaalfde de kostschool Eton, een college vooral voor de hoogste elite. Zelfs voor wat in die tijd gewoon was, werd daar uitzonderlijk veel en zwaar gestraft. Daartoe werd een berkenroede van twijgen van zo'n zeventig centimeter gebruikt, bevestigd aan een steel van een meter. Iemand die tussen 1841 en 1844 op Eton zat herinnerde zich: "Het was in mijn tijd zeker geen straf die alleen bij speciale gelegenheden of met enig plechtig ceremonieel werd uitgedeeld. Iedere dag kregen vijf of zes jongens een afranseling. Alles gebeurde in het openbaar; iedereen die wilde, mocht toekijken. Ik was soms toeschouwer met twee anderen, soms met honderd."⁸⁸

Nogmaals, een beschrijving als deze doet schromelijk tekort aan de werkelijkheid, daar er uiteraard genoeg individuele gevallen zijn die tegen het bovenstaande pleiten, maar toch lijkt het beschrevene de tendens te zijn.

⁸⁶ Stokvis, *Intieme burgerleven*, 75.

⁸⁷ *Ibidem*, 174.

⁸⁸ A.N. Wilson, *De begrafenissen van God. De ondergang van het geloof in de westerse beschaving* (vert.; Amsterdam 2000) 222 en 223.

§ Reizen

Kenmerkend voor de negentiende eeuwse burger is de toenemende mobiliteit, met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Tot ver in de negentiende eeuw waren de trekschuiten nog het beste vervoermiddel om enigszins comfortabel te reizen. Slechts 500 km straatweg ligt er omstreeks 1815, maar gedurende de decennia daaropvolgend werd het straatwegennetwerk uitgebreid. De grootste belemmering om een reis goed en goedkoop te laten verlopen, was dat met een enorme dichtheid tol werd geheven op de weggebruikers. Pas in 1899 werden de rijkswegen gevrijwaard van tolheffing. Maar inmiddels was er een goed alternatief gekomen om relatief comfortabel en vooral snel te reizen, namelijk per trein. De eerste spoorlijn, tussen Amsterdam en Haarlem, werd geopend in 1839. Maar het netwerk van spoorwegen over het land verdichtte pas goed, toen de overheid zich vanaf 1860 met het aanleggen van spoorwegen ging bemoeien. Tegen 1890 lag er een netwerk van zo'n 2000 km, dat wil zeggen dat het land in hoofdlijnen in alle richtingen bereikbaar was. Daarna vond alleen nog verder verdichting van het netwerk plaats. Door aansluiting op het internationale spoornetwerk kwamen buitenlandse reizen eerder in het verschiep dan voorheen.⁸⁹

Voor de burger was het maken van reizen voor het genoegen een middel om zijn toegenomen status te benadrukken. De burgerij volgde daarbij de voetsporen van de elite, het koningshuis en de adel. Waar het voor de elite voordien nog genoeg was om een buitenhuis op het land te hebben en daar het zomerseizoen te verblijven, werd het nu gebruikelijk om steeds verdere reizen te maken. Het zich onderscheiden, ook op het terrein van vervoer, was belangrijk voor de elite. Hun buitenhuizen op het land raakten in verval en moesten plaats maken voor huizen in verre, exotischer oorden. Een aantal burgers konden zich in de loop van de eeuw ook een buitenhuis veroorloven en vulden de leeg vallende plaatsen van de elite op. Over het algemeen voldeden de landsgrenzen in eerste instantie.⁹⁰

De toenemende mobiliteit stond voor meer dan alleen maar de zucht naar verre oorden. De Leidse hoogleraar Jacob Geel liet zijn gedachten daarover los op zijn toehoorders, leden van de Leidse afdeling van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, tijdens een voordracht naar aanleiding van een reis in 1830 gemaakt

⁸⁹ Knippenberg en De Pater, *De Eenwording*, 45, 46 en 48.

⁹⁰ H. Dahles, 'Nederlanders op vakantie. Reizen voor het genoegen in historisch perspectief', in: H. de Jonge (ed.), *Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland* (Nijmegen 1997) 159-184, aldaar 165 en 166.

door Duitsland, Zwitserland en Noord-Italië. Dat hij in het kader daarvan een voordracht hield, geeft al aan dat het in die tijd nog niet heel gewoon was om zo ver (en wellicht lang) te reizen, maar tevens dat er toenemende interesse was. Hardop vroeg hij zich af:

“Wat doet ons reizen? Wij willen zien, wat buiten de kring is, waarin wij ons gewoonlijk bewegen. Daarmede geven wij te kennen, dat die kring niet genoeg voor ons is: omdat hij niet genoeg voor ons is, zijn wij er niet mede te vreden: en omdat wij er niet mede te vreden zijn, vervelen wij er ons in.”⁹¹

Een dergelijke vraag past in de romantische context van die tijd, maar geeft wellicht ook aan dat men het reizen aangreep als gelegenheid om zich te onderscheiden. Daarnaast betekende de nieuwe vrijheid een kennismaking met een andere realiteit. Men kon kennismaken van andere tradities, zonder dat men zich in gevaarlijke avonturen hoefde te storten en afhankelijk was van de zegen van God. Stoomschip en stoomtrein waren naast mogelijkheden om zich sneller te verplaatsen, evengoed voertuigen die de mens een ander wereldbeeld brachten.⁹²

§ De Gids

Ook met lezen kon men zich onderscheiden. Lezen kon in het ongunstigste geval leiden tot luiheid en lethargie, maar kon evengoed bijdragen tot verdere beschaving. Binnen het aanbod van lectuur kon een typisch “burgerlijke keuze” gemaakt worden, daarmee wordt bedoeld dat men zich met datgene wat men las kon onderscheiden zowel van het hogere als van het lagere.⁹³ *De Gids* was zo’n tijdschrift, een deftig en fatsoenlijk orgaan. Over het doel en de inhoud van het tijdschrift, laat ik graag kort de historicus Aerts aan het woord, die een uitvoerige en gedegen studie heeft geschreven over dit tijdschrift:

“*De Gids* bleef het orgaan van het liberaalgezinde burgerlijke establishment. Het blijkt uit de inhoud en uit de mening van de tijdgenoten. Het jubilerende tijdschrift, aldus het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* bij het vijftigjarig bestaan, was een ‘voornaam’ blad dat ‘door ouders en patroons als de deftige, betrouwbare Gids’ aan de jongeren werd voorgehouden.” Het richtte zich tot hoogopgeleide, vrijzinnige, leidinggevende mannen en hun gezin. Zij vormden de

⁹¹ Knippenberg en De Pater, *De Eenwording*, 34 en 35.

⁹² Mathijsen, *Verliefd op het verleden*, 129.

⁹³ De Haan, ‘Burgerschap’, 238.

doelgroep in de advertenties die het blad bevatte en de impliciete lezer' op wie ook het aanbod van rubrieken was afgestemd. Het blad gaf bijvoorbeeld ruim aandacht aan het toneel, onder meer in de vorm van een vaste rubriek na 1875-1876 en vanaf 1881. In kunstbeschouwingen sprak de patriciër tot de leden van zijn eigen kring. De literatuurkritiek leek te spreken tot het bestuur van leesgezelschappen en de uitgever meende dat *De Gids* inderdaad zijn weg vond naar de categorie van de 'beschaafde lezers'.⁹⁴

Wat betreft haar ideeën over beschaving, sloot *De Gids* naadloos aan bij de al besproken regels van de burgerlijke samenleving. Beheersing van driften en hartstochten vormden het ijkpunt. Uit haar doel blijkt dat *De Gids* zich bewoog temidden van het woordveld van de burger. Aerts noemt: "... een ernstige levensopvatting vol plichtsbef, in bezadigdheid en regelmatige arbeidzaamheid, in een door de traditie geheiligde smaak en in het vermogen zich waardig te bewegen in de maatschappelijk kring waartoe men behoorde."⁹⁵ Het is duidelijk: ernstig, plichtsbef, bezadigdheid, arbeidzaamheid, traditie, in *De Gids* vind men de weg tot succesvol burgerschap weerspiegeld.

Geheel volgens de regels van de samenleving vanuit het perspectief van het huisgezien moest iedere activiteit bijdragen tot harmonie en verheffing. Dat gold evenzeer voor kunstenaars. Met het afdanken van het Ancien Régime en de opkomst van de burgerij maakte ook de kunstenaar zich los van zijn beschermheren. Economisch niet meer gebonden aan een mecenas kon de kunstenaar zich wijdden aan de eigen genialiteit. In zoverre die idealen strookten met de verheven gedachten van het burgerschap, was een groots onthaal het deel van de kunstenaar. Overigens, niet alleen de kunstenaar, ook de getalenteerde professor of natuurwetenschapper kon dat lot treffen. De negentiende eeuw is ook de eeuw waarin de merites van een persoon gewicht in de schaal gingen leggen. In deze beweging bevonden kunstenaars zich in de voorhoede. Genieën als de pianist Liszt werden overladen met hulde. In de Duitse landen en Engeland, waar adelsverheffing nog mogelijk was, werden schilders en dichters geadeld, kregen de mogelijkheid een huwelijk binnen de adel te sluiten of kregen een staatsbegrafenis.⁹⁶

⁹⁴ Aerts, *De letterheren*, 375 en 376.

⁹⁵ Ibidem, 378.

⁹⁶ P.J. Gay, *De eeuw van Schnitzler. De opkomst van de burgerij in Europa* (Amsterdam 2002), 29.

Onder andere via *De Gids* werd men ook op de hoogte gehouden van de wetenschap. De wetenschappelijke ontwikkelingen van de negentiende eeuw hadden grote impact op het leven en zeker op dat van de burger. In het volgende hoofdstuk maken we kennis met het intellectuele kader waarin het leven van de burger zich afspeelde.

Hoofdstuk 3: Godsdienst en Wetenschap in de negentiende eeuw

§ De natuurwetenschappen

Gedurende de negentiende eeuw vonden er ontwikkelingen plaats op het gebied van de wetenschappen die de grond onder de het bestaan van de burger op zijn minst hevig deed schudden. In 1830-1833 publiceerde de Britse geoloog Charles Lyell (1797-1875) zijn *Principles of Geology*. Hij presenteerde daarmee zijn voor toen wereldschokkende ideeën over het ontstaan en de ouderdom van de aardlagen. Een paar decennia later, in 1859, verscheen in hetzelfde land *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of the favoured races in the struggle for life* van de bioloog Charles Darwin (1809-1882). Over het algemeen wordt de titel alleen in verkorte versie weergegeven, maar de volledige weergave laat duidelijk zien waar het bij Darwin om draaide. Zijn boek behelst de leer van de natuurlijke selectie, dat wil zeggen dat al het levende een natuurlijk selectieproces ondergaat waarbij in principe het sterkere het zwakkere marginaliseert of zelfs vernietigt.⁹⁷

Beide werken betekenen een forse aantasting van de tot dan toe aangehangen verklaring voor het ontstaan van de wereld. Lyell beweerde dat de aarde onmogelijk zo oud kon zijn als tot dan toe werd vastgesteld op grond van berekeningen met de Bijbel als bron. Darwin voegde er aan toe dat de verschillende soorten gedurende de tijd een ontwikkeling doormaakten die eveneens buiten de Bijbelse leeftijd van de aarde viel. Tevens ontstonden daardoor vragen over de verschillende soorten. Blijkbaar was het dus niet zo dat vanaf de schepping het geschapene er hetzelfde had uitgezien, dat was in ieder geval de conclusie die na Darwin gelezen te hebben voor de hand lag. Het gevolg van Darwins inspanning was dat de mens zich bewust werd van een veranderende houding ten opzichte van de natuur. De achttiende eeuw, met zijn beeld van een geordend universum dat statisch werd bevonden, werd nu, in de negentiende eeuw, vervangen door een dynamisch beeld. De wereld was constant in beweging, in evolutie, waarbij elk levend wezen moest strijden om te overleven. Het zwakkere was gedoemd ten onder te gaan. Men beseftte dat het daarbij niet alleen ging over de omringende natuur, maar dat de darwinistische levensvisie ook de mens betrof. Er werd benadrukt dat de mens zelf het bewijs was van de gunstige uitwerking van de evolutie. Als hoogste vorm van bestaan vormde

⁹⁷ K. Armstrong, *Een geschiedenis van God. Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam* (vert., 10^e dr.; Baarn 1997) 393.

de mens bovenaan de piramide het beste voorbeeld van positieve natuurlijke selectie.⁹⁸

De ontdekkingen van biologische en natuurwetenschappelijke zijde bewezen in ieder geval dat er sprake was van voortgang in de geschiedenis van de wereld. Maar "voortgang" is in deze context nog te zwak uitgedrukt. Zie ook op de darwinistische interpretatie van het bestaan van de mens, als positieve en hoogste uitkomst van natuurlijke selectie, kon men niet anders spreken dan van vooruitgang. Franse positivisten, met als belangrijk voorman Auguste Comte (1798-1857) en Engelse empiristen rondom John Stuart Mill (1806-1873) geloofden onvoorwaardelijk in deze vooruitgang. Zij zagen de evolutionaire vooruitgang ook terug in de geschiedenis. In academische kringen lieten de uitkomsten van de natuurwetenschappelijke methoden zo'n grote indruk achter, dat velen zelfs meenden dat de voltooiing van de wetenschap nakende was. De mens was bezig aan zijn laatste ontwikkelingsstadium.⁹⁹ Deze juichstemming, die zo rond 1860 heerste, bracht een merkwaardig verschijnsel met zich mee. Niet eerder had men in zo'n grote mate zich verbonden geweten met het begrip moderniteit. De vooruitgang had de negentiende eeuwse mens ver gebracht. In alles ervoer men zich modern, gemoderniseerd en onderdeel uitmakend van een modern tijdvak.

De werken van Lyell en Darwin sloegen enorm aan. Niemand had gedacht dat het boek van Darwin zo succesvol zou zijn. Er werden voor die tijd enorm veel exemplaren verkocht. Dat brengt ons bij de vraag wat daarvoor de reden was. Het was toch echt niet zo dat de bewijzen voor de door Darwin gelanceerde theorieën verpletterend waren, er was meer aan de hand. Zoals reeds gezegd kenmerkte de achttiende eeuw zich door een andere orde dan de negentiende eeuw. Natuurlijk is er niet ineens sprake van een omslag in het denken. We hebben reeds gezien dat de natuurwetenschappelijke ontdekkingen plaatsvonden tegen de achtergrond van het positivisme en empirisme binnen de filosofie. Volgens de historicus Hobsbawm zijn er twee hoofdoorzaken te onderkennen. Als eerste signaleert hij in de negentiende eeuw de snelle opkomst van een liberale en progressieve burgerklasse. Vervolgens noemt hij het ontbreken van revolutie.¹⁰⁰ Wat betreft dat laatste valt nog op te merken dat wat er in de jaren 1830 en 1848 plaatsvond op politiek terrein wellicht onder de noemer "revolutie" valt te plaatsen, maar Hobsbawm heeft gelijk

⁹⁸ J. Tollebeek, G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003), 3 en Kemperink, *Verloren paradijs*, 15.

⁹⁹ Hobsbawm, *Tijd van het kapitaal*, 268 en 269.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 276 en 277.

als we het beeld van de Franse Revolutie of later de Russische Revolutie in ons achterhoofd houden.

Aangaande Darwin, hij past perfect in dit door Hobsbawm geschetste beeld. Hij was afkomstig uit goedbemiddelde burgerlijke kringen en daarnaast gematigd links-liberaal. Toen Karl Marx deel twee van *Das Kapital* aan hem wilde opdragen, weigerde hij dat.¹⁰¹ Blijkbaar wenste Darwin zich niet te verbinden met het revolutionaire gedachtegoed van Marx. Zijn eigen theorieën mochten dan verstrekkende gevolgen hebben voor geloof en samenleving, Darwin had niet een vooropgezet plan om de wereld te ontdoen van haar geloof. Wat voor Darwin gold, gold tevens voor vele andere wetenschappers in de negentiende eeuw. Velen waren afkomstig uit een burgerlijk milieu. Economisch deed de burgerij het goed. Daarnaast, en zeker ook daaraan verbonden, was er sprake van toenemende macht en invloed, die zich ook in de academische wereld uitte.¹⁰²

Een juichstemming heerste alom, want wanneer had de mens in zijn geschiedenis ooit zoveel kennis paraat gehad als op dat moment? De positivistische, natuurwetenschappelijke methode bewees haar nut en deed de mens triomferen. Maar zij die dachten dat de mens zich in de laatste fase van zijn ontwikkeling zagen, bedoelden daar alleen maar de westerse, beschaafde mens mee. Afgezien van het feit dat daarmee een duidelijk territoriaal onderscheid gemaakt werd tussen diegenen die wel en degene die niet aan de westerse normen van beschaving voldeden, impliceerde dat toch, als we een blik werpen dieper de negentiende-eeuwse burgermaatschappij in, ook een onderscheid tussen de beschaafde en fatsoenlijke burger en de hem van alle zijden omringende minder beschaafde klassen. Waren de juichkreten en aankondigingen van de hoogste fase van beschaving wellicht geschreven in euforie, zonder te denken aan de minder met beschaving bedeelde mensen in de maatschappij, zonder rekening te houden met de niet beschaafde wereld in territoriale zin? In geen geval. Het onderscheid tussen de mensen binnen de samenleving en in groter verband, op wereldniveau was juist een bevestiging van eigen superioriteit. Riep Isaac da Costa in zijn gedicht 1648/1848 nog dat het God was die het onderscheid in rangen en standen wilde, nu kwam daar dankzij het darwinisme een evolutionaire notie bij. Hoewel Da Costa wellicht niet de andere rassen op het oog had in zijn gedicht, ook het onderscheid

¹⁰¹ Ibidem, 277.

¹⁰² Tollebeek e.a., *Degeneratie in België*, 3.

van culturen was altijd al in Bijbelse context geplaatst. En nu was de bevestiging uit wel heel onverwachte hoek gekomen: "Het contrast met de 'wilde stammen' in de kolonies onderstreepte de suprematie van de westerse beschaving."¹⁰³

Vanuit het liberalistische gedachtegoed gezien was er geen adequaat argument tegen gelijkheid en democratie. De wetenschap die de verschillen tussen de rassen onderzocht, werd daartoe nu aangevoerd. Om met Hobsbawm te spreken: "De wetenschap, de troefkaart van het liberalisme, kon bewijzen dat de mensen niet gelijk waren."¹⁰⁴ Daarmee werd het racisme een zeer lucratief middel om de overheersing van blank over zwart te rechtvaardigen. Een nieuwe tak van wetenschap die zich met het onderzoeken van de verschillende rassen bezighield, was de antropologie. Omdat het evolutionistische denken allesoverheersend was na haar introductie, werd automatisch ook de antropologie ermee geconfronteerd. Dat de verschillen tussen blanken, negroïden en andere rassen er waren, was evident, maar het vaststellen van die verschillen hoefde nog niet te leiden tot het onderkennen van verschillen in ontwikkeling. Echter, de vondst van fossielen, van skeletten uit lang vervlogen tijden, zoals de Neandertalmens, deed de wetenschappers constateren dat er alleen al in het westen sprake was van een ontwikkeling. De afmetingen van het skelet waren niet overeenkomstig datgene wat men bij de negentiende-eeuwse mens kon verifiëren. Het leek duidelijk dat de Neandertalmens dichterbij zijn oervoorvader, de aap stond. Met die vaststelling kon men gaan denken dat het wellicht bewijsbaar was dat andere rassen minder ver in hun ontwikkeling van aap naar de norm van de westerse beschaafde mens waren en daarmee inferieur. Dat deze redenering zwak was, gaf niet de doorslag om ervan af te zien, veeleer was het een bevestiging van wat men wilde denken. Overigens was dit onderzoek niet alleen terug te voeren op Darwins *On the origin of species*. In *Primitive Culture*, verschenen in 1871, was het de cultureel antropoloog E.B. Tylor (1832-1917) duidelijk te doen om deze vergelijkende methode. De kwalificatie *inferieur* werd door Tylor als zodanig niet gegeven. Veelmeer zag hij andere rassen als in een vroegere fase van de evolutie. Dit onderscheiden in stadia van de ontwikkeling van de mens was gegrondvest op de theorieën van Auguste Comte.¹⁰⁵

Tekenen van vooruitgang werden op diverse terreinen gevonden. Dat kon ook gaan om taal. Herbert Spencer (1820-1903), een in de negentiende eeuw zeer populaire Britse filosoof en theoreticus, beweerde dat het gebruik van het aantal

¹⁰³ Ibidem, 3.

¹⁰⁴ Hobsbawm, *Tijd van het kapitaal*, 285.

¹⁰⁵ Ibidem, 283.

lettergrepen voor het benoemen van gewone voorwerpen in verschil met de complexere zaken aangaf hoe ver men ontwikkeld was. Als ongewone zaken geduid werden door de samenvoeging van lettergrepen van de gewone zaken, ging het om een minder complexe en dus primitievere taal. Zelfs het Hebreeuws en de taal van Homerus moesten het ontgelden in Spencers optiek. Verder kon de cultureel antropoloog op grond van de vormen en grootte van de beenderen van de schedel, maar ook de lengte van armen en benen en hun verhouding tot elkaar bepalen of het om een primitiever ras ging of niet. Bij de Papoea's vertoonde de lengte van armen en benen relatief veel gelijkens, waaruit zou blijken dat Papoea's veel dichter bij hun oervoorvader, de aap stonden.¹⁰⁶ Zo waren ook in het groot aan rassen in het algemeen bepaalde kenmerken toe te schrijven. De mongool vertegenwoordigde het infantiele type, de neger het foetale type. Hun culturele uitingen, als kunst en literatuur, werden met equivalenten van dezelfde orde omschreven. Uit deze "constatering" moest automatisch ook de wijze van omgang met de betreffende volken en rassen voortvloeien. Hobsbawm haalt in dat verband een uitspraak van de marineofficier Captain Osborn uit 1860 aan: "Behandel ze als kinderen. Laat ze doen wat naar ons beste weten zowel voor hen als voor ons goed is, dan is het met alle moeilijkheden in China zo gedaan."¹⁰⁷

Zo simpel kon het dus zijn. Alhoewel, wat men simpel noemt. De culturele antropologie was een jonge wetenschap en bevond zich nog in pioniersfase. In ieder geval staat vast dat de darwinistische visie op het leven, met haar evolutionistische theorieën grote invloed hadden op de wetenschappen. De vele ontdekkingen en het sterke bewustzijn van vooruitgang en moderniteit leidden tot euforie. Men wist immers meer dan men ooit geweten had. En in 1860, na het verschijnen van *On the origin of species* van Darwin kon men meer duiden dan men tot dan toe had kunnen doen. De gevolgen van empirische wetenschap hadden de mens het idee gegeven meer grip op het leven te hebben. Deze medaille had echter ook een keerzijde. Evolutie kon namelijk ook leiden tot ondergang. En het mocht dan niet in eerste instantie de bedoeling zijn van Darwin, maar dankzij zijn inspanningen was het voor steeds meer mensen onmogelijk te geloven in een God die een plan had met het universum. Men wist meer dan ooit, maar of men ook beter was geworden, dat was een vraag die niet eenvoudig viel te beantwoorden. Dat was het terrein van theologen, filosofen, schrijvers, kunstenaars en critici.

¹⁰⁶ Wilson, *Begravenis van God*, 182-184.

¹⁰⁷ Hobsbawm, *Tijd van het kapitaal*, 284.

Theologen moesten het wat betreft aanzien afleggen tegen de natuurwetenschappers.¹⁰⁸ Toch was de godsdienstwetenschap uiteindelijk nog altijd exclusief hun terrein. In combinatie met, of onder invloed van de filosofie vonden ook op dat terrein grote veranderingen plaats, veranderingen met een effect dat samenviel met de ontwikkelingen op natuurwetenschappelijk terrein, maar al in gang gezet in de achttiende eeuw.

§ Theologie

In 1887 schreef de beheerder van de botanische tuinen in Oxford, Aubrey Lackington Moore (1848-1890), dat de theorie van Darwin niet zozeer een aanval op het christendom was, als wel een afrekening met het achttiende eeuwse deïsme. Darwins theorie liet ruimte voor een alomtegenwoordig aanwezige God, een immanente godsbeleving. Moore was een van de eerste christelijke Darwinisten en belangrijk binnen de Engelse kerk als verkondiger van een tegengeluid tegenover de crisis in het geloof die veroorzaakt werd door de steeds verder doordringende darwinistische theorieën. Moore en anderen die zijn gedachten deelden konden echter niet voorkomen dat deze crisis in het negentiende-eeuwse geloofsleven zich uitbreidde. Een van de aanleidingen van deze crisis dateerde overigens al van lang voor Darwin en lag in de achttiende eeuw. Binnen het Engelse taalgebied verschenen in de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw een tweetal werken die een stevige aanval vormden op het christelijke geloof. Tussen 1776 en 1788 verscheen in drie delen een enorm werk over de geschiedenis van het Romeinse Rijk. *The history of the decline and fall of the Roman Empire* van Edward Gibbon (1737-1794) liet een heel wat minder heroïsche kant van het christendom zien als tot dan toe bekend was. Gibbon verklaarde de ondergang van het Romeinse Rijk mede vanuit het opkomende christendom. Terwijl het werk van Gibbon een aanval vormde op het beeld van en de gevoelens bij de vroegste christelijke traditie, maakte een ander geschrift het überhaupt moeilijk om zich nog in het geloof te verplaatsen. Het gaat dan om *Dialogues concerning Natural Religion* van David Hume (1711-1776), postuum gepubliceerd in 1779.

In het Duitstalige gebied deed Georg Wilhelm Hegel (1770-1831) een poging om in het reine te komen met de christelijke traditie. Veel van wat hij als negatief ervoer schoof hij op het conto van het Jodendom. Christus had de mensheid gered van het beeld van een tirannieke, despotische God, de God die de Joden aanbaden.

¹⁰⁸ Tollebeek e.a., *Degeneratie van België*, 3 en Hobsbawm, *Tijd van het kapitaal*, 269.

Vervolgens hadden de christenen zich zelf laten misleiden en had het zijn eigen despotische godsbeeld gecreëerd.¹⁰⁹ Aldus kon Hegel niet anders concluderen dan dat God dood was, want de God die men zelf gecreëerd had, die dus een eigen schepping was, bestond eenvoudigweg niet. Maar God was niet dood, volgens Hegel. Dat blijkt uit het volgende:

God is gestorven – God is dood – dit is de angstaanjagendste van alle gedachten, dat alles wat eeuwig en waar is *niet is*, dat negatie wordt gevonden in God. Nauw verbonden met deze gedachte zijn diepe angst, het gevoel dat alles reddeloos is verloren, de nietigheid van alles wat verheven is. Maar het proces komt hiermee niet ten einde; nee, er vindt een omkering plaats: want God handhaaft zich in dit proces, dat alleen de dood van de dood is. God komt weer tot leven, en aldus worden de dingen omgedraaid [...].¹¹⁰

Deze woorden sprak Hegel in 1827. De christelijke religie had voor hem dus absoluut niet afgedaan en behelsde voor hem de waarheid. Maar niet een waarheid die historisch gezien correct was, daar ging het niet om. Het christendom en Christus zelf, evenals de evangeliën waren producten van geloofsgemeenschappen. Met deze bewering legde Hegel de grond voor het hermeneutisch, contextueel en zeer kritisch onder de loep nemen van de evangeliën. In de decennia daaropvolgend sloeg deze benadering vooral aan op de Universiteit van Tübingen. In principe was het de bedoeling om de christelijke religie te ontdoen van haar in de loop der eeuwen verzamelde ballast en haar voortbestaan voor de toekomst te waarborgen. Het effect was echter volstrekt het tegenovergestelde. De kritische benadering van de Bijbel, als de Heilige Schrift, was in de negentiende eeuw wel de meest scherpe aanval die het protestantisme tot nog toe te verduren had gekregen. Het Rooms-katholieke geloof bleef een dergelijke ondergraving vooralsnog bespaard, maar ook die zou niet uitblijven.¹¹¹

De ontwikkelingen die plaatsvonden in het Frankrijk van de late achttiende eeuw, het daarop volgende regime van Napoleon, de weerslag van die beide gebeurtenissen op de rest van Europa, gevoegd bij de in de late achttiende eeuw verworven inzichten in de wetenschap, moeten een voor ons onvoorstelbaar effect gehad hebben en de toenmalige mens het idee van alom heersende crisis gegeven

¹⁰⁹ Armstrong, *Geschiedenis van God*, 391.

¹¹⁰ Wilson, *Begrafenis van God*, 119.

¹¹¹ Vgl. Wilson, *Begrafenis van God*, 62.

hebben. De overgeleverde geschriften en aantekeningen van de Duitse theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834) getuigen er in elk geval van dat hij zich bewust was van de sfeer van crisis. Evenals Hegel was het hem noodzaak om het christelijke gedachtegoed opnieuw te doordenken. Wat hij op die queeste tegenkomt, zien we deels terugkomen in zijn redevoeringen over de religie: *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Eenzaam, want afgesneden van zijn Berlijnse netwerk, begon hij in 1799 in Potsdam aan deze redevoeringen te schrijven, toen hij daar tijdelijk de hofprediker verving. In de eerste twee redevoeringen, die hij achter elkaar neerschreef wilde Schleiermacher duidelijk maken dat religie binnen de mens een geheel eigen afdeling inneemt, waar intuïtie en "contemplatie van het oneindige" in het eindige, de mens, en een voelen van vervulling de kernideeën van vormden. In de derde redevoering fulmineerde hij tegen de Verlichtingdenkers die zich geen rekenschap hadden gegeven van het bovenstaande. De Verlichting in zijn passie om te begrijpen en het leven en de samenleving te rationaliseren hadden een blokkade opgeworpen voor de mens om bij de genoemde afdeling te komen. Het geloof was in zijn geheel een zaak van de eigen ervaring van de mens. Kerkelijke functionarissen, dogma's en wat er anderszins aan christelijke leerstellingen bestonden, hadden als zodanig geen invloed op die persoonlijke ervaring, maar waren niet meer dan een weergave van christelijk-godsdienstige gevoelens, die men met woorden gepoogd had uit te drukken.¹¹² De rationalisatie van dergelijke leerstellingen ging voorbij aan hun oorsprong en zou de mens afsnijden van haar mogelijkheid tot het beleven van het geloof.

Schleiermacher zelf was tot zijn dood een gelovig mens. Op zijn sterfbed hield hij met zijn vrouw en kinderen het avondmaal. Toen hij ten grave gedragen werd, volgde een enorme menigte de baar. Velen waren hem dankbaar dat hij vanwege zijn nieuwe interpretatie van het geloof hen niet voortijdig van het geloof had doen afvallen.¹¹³ Ondertussen betekende zijn interpretatie wel een stevige stap in de richting van de ontkoppeling van het christelijke geloof van haar Bijbels-historische context. Want als christelijke leerstellingen een projectie vormden van de mens, dan was God als zodanig wellicht ook een menselijke projectie. Het was de Duitse filosoof Ludwig Andreas Feuerbach (1804-1872) die dat dan ook beweerde in zijn

¹¹² F.D.E. Schleiermacher, en B.A. Willems, *Over de religie. Redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters*; ingel. en van aant. voorz. door A.A. Willems (vert; 's-Gravenhage 1990) o.a. 12 en 95 en Armstrong, *Geschiedenis van God*, 388.

¹¹³ Schleiermacher, *Over de religie*, 15.

boek *Das Wesen des Christendums* (1841). Hij ging daarin dus een stap verder dan Hegel, die nog onderscheid maakte tussen een door de mens geprojecteerde god en een waarachtige God die zich nog steeds liet kennen. Feuerbach stelde dat de mens in zijn poging van God een oneindig ver weg, heilig, almachtig en oneindig wezen te maken, zichzelf vervreemd had van zijn eigen natuur. Dat leverde een God als idool op, niets anders dan een bevrediging van het verlangen van de mens.¹¹⁴

In dezelfde tijd als waarin Feuerbach werkzaam was, onderzocht één van de door Hegel beïnvloede theologen van de school van Tübingen de mythe van het Christendom op zijn wortels. Een mythe, dat was duidelijk voor de Tübingse theologen en met name voor David Friedrich Strauss (1808-1874). Nauwkeurige bestudering van de evangeliën overtuigde Strauss ervan dat de evangeliën geen weergave van historische feiten bevatten. De Aramese profeet, Jezus van Nazareth, die in de geschriften centraal stond, was hooguit het object voor een religieusmythisch geloofssysteem dat door zijn aanhangers met verhalen werd opgebouwd. Over historiciteit was niets met zekerheid te zeggen. Bewijzen zijn daarvoor in de Bijbelse geschriften niet te vinden en zullen ook niet gevonden worden.¹¹⁵ Strauss rekent finaal af met de kern van het Christendom, wat ook blijkt uit het volgende door hem gezegde:

“Dat het geluk van de mensheid afhangt van geloof in zaken waarvan deels zeker is dat ze niet hebben plaatsgevonden, deels onzeker is of ze hebben plaatsgevonden, en slechts voor een zeer klein deel buiten kijf staat dat ze hebben plaatsgevonden – dat het geluk van de mensheid afhangt van geloof in dit soort zaken, is zo absurd dat de verdediging van het principe heden ten dage verder geen contradicties van node heeft.”¹¹⁶

Binnen het Rooms-katholicisme hadden deze in hegeliaanse verwoorde aantijgingen vooralsnog weinig impact, maar toen in 1863 *Vie de Jésus* van Ernest Renan (1823-1892) verscheen was het gedaan met die vrijwaring. Een groot voordeel van het werk van Renan boven dat van Strauss, was dat het een veel toegankelijker geschreven boek was, dat ook in bredere kring gelezen kon worden. Internationaal werd het een bestseller.¹¹⁷ Strauss' kritiek was harder, hoekiger, maar nu, na het verschijnen en de verspreiding van *Vie de Jésus*, was zowel de protestante als de

¹¹⁴ Armstrong, *Geschiedenis van God*, 392.

¹¹⁵ Wilson, *Begrafenis van God*, 86 en 147.

¹¹⁶ Ibidem, 147.

¹¹⁷ Ibidem, 149 en 150.

katholieke wereld in aanraking gekomen met deze religieuze ontluistering. De schokgolf die door Europa ging, moet overweldigend geweest zijn. Het geluk van de mensheid, om met Strauss te spreken, had men altijd verbonden met een mythe, niet eens met iets dat waar was geweest maar nu ter ziele was gegaan. Een mythe, een projectie, een eigen maaksel, meer niet. Mary Ann Evans (1819-1880), beter bekend onder haar schrijversnaam George Eliot, is een goede illustratie in dezen. Zij vertaalde *Das Leben Jesu* van Strauss naar het Engels. Dankzij haar vriendin Cara Bray weten we dat Mary Ann haar in 1846 berichtte dat het werken aan de vertaling haar ziek maakte. Hoewel het geloof al voordat ze aan dit vertaalproject begon voor haar had afgedaan, kon ze het bijna niet verdragen hoe Strauss het toch prachtige verhaal van Jezus' kruisiging ontleedde. Ze had het alleen kunnen doorstaan door tijdens het werken steeds op te zien naar een gravure van Jezus en haar Christusbeeld. Zowel fysiek als psychisch had het werk haar uitgeput.¹¹⁸

In eerste instantie werd de publicatie van de werken van Lyell en Darwin, maar ook dat van de genoemde theologen en filosofen, niet direct gevolgd door een op grote schaal optredende secularisatie. Vooralsnog dachten ook veel wetenschappers geloof en wetenschap nog te kunnen combineren. Maar het zaad was gezaaid. Dankzij populariseerders als de in Nederland geboren fysioloog Jacob Moleschott (1822-1893) en de al genoemde Herbert Spencer, schrijvers en wetenschappers die de reeds genoemde standaardwerken toegankelijk maakten voor een breder publiek, drongen de ontwikkelingen op wetenschappelijk terrein ook door binnen de kring van de burgerij. Ook daar werd niet ineens een golf van ontkerkelijking waarneembaar.¹¹⁹ Maar hoe dan ook, het wereldbeeld veranderde. De werken van Darwin haalden ongekennde verkoopcijfers. Blijkbaar wist hij iets te raken bij zijn lezers. Ongetwijfeld was dat ook een gevolg van zijn bewijsvoering. Darwin voerde op empirische wijze verkregen bewijsmateriaal aan. Daaronder bevinden zich zaken die voor iedereen waarneembaar waren. Dat maakte dat men geloofde in de "waarheid" van het verhaal van Darwin, een waarheid die niet ontkend kon worden. Aubrey Lackington Moore mocht Darwins werk christelijker vinden dan veel werk dat voor Darwin verschenen, Moore opereerde slechts in de marge. De propaganda van materialisten die te hoop liepen tegen de godsdienst was veel doeltreffender.

¹¹⁸ Ibidem, 149.

¹¹⁹ Ibidem, 170 en 203.

Vervolgens waren de pogingen vanuit religieuze hoek om het tij te keren somtijds dermate ridicul dat het effect eerder het tegenovergestelde was.¹²⁰

Om een voorbeeld te noemen is het, dankzij de overkoepelende vertegenwoordiging door het Vaticaan, Rooms-katholieke antwoord een bijzonder duidelijke illustratie. Paus Pius IX, de langst regerende paus in de kerkgeschiedenis (1846-1878), reageerde door het concilie bijeen te roepen, nu bekend staand als het Eerste Vaticaanse Concilie. Radicale bisschoppen en kardinalen grepen deze mogelijkheid om de onfeilbaarheid van de paus uit te roepen. Vele afgevaardigden kregen niet de kans om over deze zaak te stemmen. Door het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog in 1870 werden de aanwezige Franse troepen die dienden om de paus en zijn concilie te beschermen teruggetrokken, wat in feite betekende dat de eeuwige stad overspoeld werd door antipapistische Italiaanse troepen onder leiding van Garibaldi. Vele kardinalen en bisschoppen ontvluchtten Rome. Net voordat het concilie werd afgebroken, maar nadat reeds vele geestelijke hoogwaardigheidsbekleders vertrokken waren, riep de paus zijn onfeilbaarheid uit. Een aantal bisschoppen besloten hun banden met Rome te verbreken en sloten zich aan bij de Oud-Katholieke Kerk van Utrecht, maar in verhouding was dat protest niet bijzonder relevant. Het uitroepen van de onfeilbaarheid van de Bisschop van Rome was niet het enige. Verdere restrictieve maatregelen maakten het overtuigend gelovige studenten, academici, maar ook burgers, bijzonder moeilijk om de aangepaste leer en het leven te verenigen. Het Tweede Vaticaanse Concilie bracht pas enige verlichting, maar toen waren grote delen van de intelligentsia al decennialang afgehaakt.¹²¹

§ Weerslag in De Gids

Hoe al het bovenstaande in Nederland ontvangen werd, valt deels af te lezen uit de *De Gids*. De keuzes die de redacteurs maakten om artikelen over bepaalde onderwerpen wel of niet te plaatsen laat haar positie in het debat zien en geeft tevens een beeld van de Nederlandse context waarin deze debatten plaatsvonden.

Als het aan medeoprichter Bakhuizen van den Brink lag, dan hield het tijdschrift een progressieve koers aan. In een brief aan een studievriend schrijft hij:

“Gij kent mijn wetenschappelijk radicalisme. Ik wenschte zoo gaarne in onze studien vooral in de Theologie die lamme matte traditioneele

¹²⁰ Ibidem, 206 en 237.

¹²¹ Ibidem, 235 en 236.

vormen en methodes te zien vallen, die eene verheffing dier wetenschap onmogelijk maken.”¹²²

Maar Bakhuizen was, zoals wel vaker gebeurde, te vroeg. Hij wilde dat *De Gids* het Duitse theologische en filosofische debat zou weerspiegelen. De jonge theoloog J. van Vloten bood Bakhuizen, na diens verzoek om een artikel, aan om naar aanleiding van het in 1840 verschenen geschrift van de Groningse professor De Greuve, *Het leven van Jezus, kritisch verdedigd tegen Dr. D.F. Strauss*, een bespreking voor *De Gids* te leveren. In 1843 werd die recensie geplaatst, juist op het moment dat Bakhuizen *De Gids* alleen leidde. Toen de redactie weer was aangevuld tot groter omvang wenste die voor de afsluiting van het jaar nog een vermelding van Van Vloten dat zijn bijdrage onder zijn eigen verantwoording viel of anders zou de redactie zelf aantekenen dat ze afstand van Van Vlotens beweringen namen. De reden daarvoor was dat Van Vloten zich achter Strauss geschaard had en diens ideeën had verdedigd.¹²³ Pas vanaf 1854 was een dergelijk geluid voorzichtig weer te vernemen. Door niet op theologisch-wijsgerige vraagstukken in te gaan, maar wel een weerslag te geven van de in navolging van de school van Tübingen nieuw ingezette bijbelkritiek, hoopte men zich binnen veilige grenzen te houden. Er diende op open wijze gediscussieerd te worden, dus figuren als Groninger moderne theologen Opzoomer en Scholten en de Duitse theologen wilde men zeker niet negeren. Maar zo lang de historiciteit en het gezag van de Schrift nog niet volledig weerlegd waren, zou de redactie van *De Gids* tegenover de progressieve Bijbelkritiek een afwachtende houding innemen. Dat betekende dat in artikelen de Tübinger theologie voorsnog vooral werd bestreden als bron van ongelof. Wat betreft de Groninger richting was er geen algemeen enthousiasme, maar wel enige sympathie vanwege haar “integere vernieuwingspogingen”. Aldus Aerts, die verder zegt dat de positie die *De Gids* daarmee innam er één was voorin het middenveld.¹²⁴

Deze positie kenmerkte zich ook in de voorzichtige omgang met de onder invloed van de internationale ontwikkelingen op natuurwetenschappelijk terrein gedane onderzoekingen door jonge fysiologen als Franciscus Cornelis Donders en Jacob Moleschott. Beïnvloed door de biochemicus Gerrit Jan Mulder richtten dezen zich op chemisch-fysiologisch onderzoek met een geheel positivistische inslag. In 1846 deed deze richting zich horen in *De Gids*, middels een bespreking van

¹²² Aerts, *De letterheren*, 94.

¹²³ Ibidem, 95 en 96.

¹²⁴ Ibidem, 240 en 241.

Valentins *Natuurkunde van den mensch* door Donders. Pas in 1859 zou het geruchtmakende boek *On the origin of species* verschijnen, maar al in dit artikel liet de pas achtentwintigjarige Donders vooronderstellingen los die aan Darwins latere interpretaties en theorieën doen denken. Toen Opzoomer in *De Gids* een instemmende bespreking naar aanleiding van de oratie *De harmonie van het dierlijk leven, de openbaring van wetten* (1848) van Donders publiceerde, was de redactie "not amused". De rede van Donders, die volgens Aerts een predarwinistisch moment van gewicht was, en de positieve bespreking door Opzoomer waren op dat moment nog veel te progressief voor *De Gids*.¹²⁵

Onder invloed van de Aprilbeweging die een hausse aan behoudzucht wat betreft het Noord-Nederlandse gedachtegoed van protestantse inslag teweegbracht was er weinig ruimte voor een progressief geluid. Maar vanaf 1858, toen de perikelen rondom de Aprilbeweging wat geluwd waren, veranderde dat. *De Gids* bleek nu volledig open te staan voor bronnenkritiek in navolging van de school van Tübingen. Inmiddels was er mede op basis van de natuurwetenschappelijke methode genoeg vertrouwen in op empirische wijze verkregen bewijs. Wonderverhalen zoals die in de Bijbel te vinden zijn, waren niet langer veilig maar werden gefileerd. Dit alles gebeurde met name onder leiding van drie expredikanten: de al bekende Huet, Allard Pierson (1831-1896) en Abraham Dirk Loman (1823-1897). De uitkomst van het debat werd door Aerts als volgt samengevat:

"Wat overbleef van het door de moderne auteurs gezuiverde christendom was enerzijds het 'wonder' van het christendom zelf, de zedelijke kracht van Jezus' voorbeeld of het vertrouwen dat God zich openbaarde in de wereldorde, en anderzijds een 'godsdienstig gevoel', een universeel verlangen naar een waarheid ver voorbij de beperkte godsdienststelsels'.¹²⁶

Voor een tijdschrift dat met name door de burgerij gelezen werd, waren dit behoorlijke schokkende zaken, zou men denken. Sommigen keerden zich ook af van *De Gids*. De schrijfster Bosboom-Toussaint noemde het tijdschrift "onchristelijk", de binnen katholieke kringen en daarbuiten zeer geziene Alberdink Thijm was eenzelfde mening toegedaan en vond dat *De Gids* nog maar weinig ruimte overliet voor andersdenkenden. Toch heeft een en ander niet geresulteerd in een afname

¹²⁵ Ibidem, 243 en Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 99.

¹²⁶ Aerts, *De letterheren*, 249.

van het aantal lezers. Vanaf 1858 zijn er statistische gegevens bekend. Een terugval van het aantal lezers valt niet te constateren, het aantal lezers steeg zelfs.

Ondanks het vooruitstrevende karakter van *De Gids* was het niet haar bedoeling "onchristelijk" te zijn. Achter het natuurwetenschappelijke onderzoek, maar ook achter de nieuwe Bijbelkritiek zat voor velen de gedachte dat het geloof voor de toekomst bewaard diende te worden. *De Gids* stond in haar meer progressieve tijd na 1858, wat betreft de weergave van wetenschappelijke ontwikkelingen, hetzelfde voor. Toen *On the origin of species* in Nederland doordrong, werden Darwins theorieën binnen de gelederen van *De Gids* zonder problemen overgenomen. Het idee daarbij was dat het tot zuivering en verheldering van het Christendom zou leiden. Ruimte voor een radicaler geluid was er wel. Zo'n geluid gaf bijvoorbeeld B.J. Stokvis (1834-1902) die in het eerste nummer van 1865 een oratie van Jacob Moleschott besprak. Jacob Moleschott, die zijn carrière in Nederland begonnen was, was inmiddels via Heidelberg en Zürich uitgeweken naar Turijn, alwaar hij in 1861 hoogleraar werd. In 1864 werd de bij zijn inauguratie gehouden oratie in het Nederlands uitgegeven. Stokvis verklaarde onverbloemd dat het positivisme zijn aanspraken waar had kunnen maken. Daarmee hadden wonderen voor hem voor eens en voor altijd afgedaan. Ongetwijfeld staat de mening van Van Vloten voor die van meerderen, maar het was niet doorsnee, wat hij verkondigde. Velen wilden nog niet zo ver gaan. Nog heel lang meenden ook wetenschappers dat wetenschap en geloof noch prima naast elkaar konden bestaan. Wat dat betreft geeft *De Gids* een betrouwbaar beeld van wat er zich binnen Nederlands academische kringen afspeelde. 65 procent van de auteurs van *De Gids* in de periode 1865-1895 had een wetenschappelijke achtergrond.¹²⁷ Ironisch is het wel, zo merkt ook Aerts op. Wat als het zuiveren en verhelderen van het geloof had moeten dienen bleek uiteindelijk de grootst denkbare aanval op het geloof en religie in het algemeen te zijn.

§ God is dood

Dat het geloof in de natuurwetenschap nog best gecombineerd kon worden met het geloof in God mocht dan nog gelden voor veel wetenschappers (burgers), er waren mensen die wel door hadden hoe het er voor stond. De bekendste is wel Friedrich Nietzsche (1844-1900). Hij beschrijft in *Die fröhliche Wissenschaft* (1882) en *Also sprach Zarathustra* (1883-1885) over zijn constatering dat God dood is en over de daaraan verbonden consequenties. Het was dan wellicht zo dat de meerderheid van

¹²⁷ Ibidem, 449-479 passim.

de intellectueel betrokken burgers, inclusief de wetenschappers, dacht dat God en de wetenschap met positivistische inslag nog met elkaar verenigbaar waren, onderhuids waren er al veel meer stations gepasseerd. Vanuit het achttiende eeuwse idee van de God van de gaten gedacht (God heeft alleen op die zaken betrekking die de mens nog niet vat) was er eigenlijk ondertussen steeds minder over waarbij God nog betrokken kon worden. Dankzij de wetenschappelijke ontdekkingen bleek voor de negentiende-eeuwer dat de natuur om hem heen onderworpen was aan allerlei wetten en processen waar weinig vat op te krijgen was. Het viel wetenschappelijk te benaderen of te analyseren, maar invloed uitoefenen was er niet bij. Weten dat er natuurlijke selectie plaatsvindt in de natuur, sluit uit dat een God dagelijks betrokken is bij dat proces. Als er al een God was, dan zat die God verborgen in de natuurwetten die op zichzelf onwrikbaar waren en vanuit menselijk perspectief naar willekeur werden toegepast. De natuurlijke selectie koos zelf zijn weg.

Een van de kernpunten van de theorie van Darwin is de strijd om het bestaan. Zoals bij elke strijd zijn er winnaars en verliezers. Wat nu als men tot de verliezende kant behoorde? In een God geloven die met het heelal en de aarde een bestemming had, bleek in de praktijk na Darwin niet meer mogelijk. Bij vragen over de zin van het bestaan, de zin van het leven, was tot nu toe eenrichtingsverkeer geweest. Alles wees heen naar God. Een God die daarmee een vangnet was geworden. Nu was het vangnet weggehaald en voelde de mens zich een trapezekunstenaar zonder de regels van de kunst te kennen. In een verzameling artikelen onder de titel *Degeneratie in België*, schrijven de redacteurs in de inleiding:

“Evolutie kon ook leiden tot ondergang. Meer nog, de natuurlijke selectie leidde altijd tot de ondergang van minder geschikte individuen. Wie waren zij? En hoe konden zij op tijd worden geïdentificeerd en onschadelijk gemaakt, vóór zijn hun negatieve invloed konden laten gelden op de vooruitgang van de winnaars?”¹²⁸

Een huiveringwekkend aspect wordt hier aangesneden. Slachtoffers moesten geïdentificeerd en onschadelijk gemaakt worden! Zonder te weten om wie het ging betekende dat een constant verkeren in angst. Want nogmaals, wat als men zelf tot die groep behoorde? Natuurlijke selectie, door Darwin gebracht als proces van vervolmaking¹²⁹, werd nu een bron van voortdurende onzekerheid en angst.

¹²⁸ Tollebeek e.a., *Degeneratie in België*, 3.

¹²⁹ Zie noot 98, de mens was het hoogste stadium van evolutie.

Aangeprepen door angst zocht de mens naar middelen om te ontkomen, dat gold ook voor de negentiende eeuw. Men vond die middelen ook. De positieve, op vooruitgang gerichte evolutie kende ook een andere zijde, namelijk degeneratie: voortschrijdende teruggang. In de nadagen van de negentiende eeuw bloeiden de theorieën over het verschil tussen de standen en klassen, over het verschil tussen rassen op, waarbij men het liefst van zichzelf afwees. Anderen zochten de spirituele weg en belegden seances waarin men probeerde het bovennatuurlijke te kennen en een rol te geven in eigen werkelijkheid.

Tot 1880 werd nog driftig de vooruitgang geroemd. Het zijn de jaren tachtig van de negentiende eeuw wanneer men zich gaat bezinnen op de keerzijde van de natuurlijke selectie. Men begon te denken dat het bestaan gekoppeld was aan een duister lot, dat men onderhevig was aan een spel dat door Kemperink vergeleken werd met Russische Roulette. De mens mocht dan verder doorgeëvolueerd zijn dan vele andere levende wezens, gezien het afstammen van de aap als oervoorvader bleef de mens een dier, doorgeëvolueerd of niet, en dat maakte hem niet minder bevattelijk voor een wispelturige lot. Darwin liet in zijn theorie nog ruimte voor de eigen vrije wil, maar in de praktijk was die ruimte er niet.¹³⁰

Voor het eerst ging de burger aandacht besteden aan wat er meer was dan de zo moeizaam opgebouwde persoonlijke beschaving. Al deze onzekerheid leidde er ook toe dat de burger zijn eigen positie onder de loep nam. Vanaf zijn geboorte werd de burger onderworpen aan een moeizaam proces dat er toe moest leiden dat hij een beschaafd mens zou worden. Daar waar alle vormen zo belangrijk waren, kwam nu het besef van de beperkingen daarvan. Er waren genoeg voorbeelden in de leefwereld van de burger bekend waaruit bleek dat onder bepaalde omstandigheden die extra huid in een ommezien afgestroopt kon worden en dat diezelfde eerbare en fatsoenlijke mens tot een dierlijk wezen kon vervallen. Het waren met name artsen die gefascineerd waren door deze zaak. De al genoemde "voortschrijdende teruggang" of degeneratie werd onder artsen een favoriet thema om over te schrijven en te speculeren. Het was niet alleen zo dat één persoon aangedaan door erfelijke overlevering aangedaan werd door degeneratie, de lijn zette zich over de generaties voort in vergrotende zin. Dus een negatieve eigenschap zou in de volgende generatie nog sterker voorkomen en zo verder. Voor de gewone man was dit door met name (zich bijna verlustigende) artsen breed uitgemeten fenomeen buitengewoon angstaanjagend.

¹³⁰ Kemperink, *Verloren paradijs*, 15 en 20.

Degeneratie met betrekking op natuurlijke ontwikkeling en selectie was een idee dat in de achttiende eeuw voor het eerst werd toegepast, namelijk door de Fransman Georges-Louis Leclerc, Comte de Buffon (1707-1788). In zijn voorwoord in *On the origin of species* noemt Darwin hem als de eerste die zich in wetenschappelijke zin met natuurlijke selectie bezighield. In de jaren vijftig van de negentiende eeuw is het de Franse arts Bénédict Augustin Morel (1809-1873) die de theorie verder uitwerkte (dus los van de Darwinistische context) en deze betrok op specifieke groepen mensen die in evolutionaire zin een teruggaande beweging maakten.¹³¹ In de daarop volgende decennia werd op zijn werk voortgeborduurd en werd een nadere specificering gemaakt tot bepaalde groepen waarbij een zekere afwijking te constateren viel. Grofweg kunnen we zeggen dat door uitwerking van de theorie alles wat maar enigszins afweek van wat "normaal" was verdacht werd. Kleine lichamelijke afwijkingen (in het perspectief van het ideaal van fysieke schoonheid) als een kromme neus of flaporen vielen onder de noemer van degeneratie, maar ook geslachtsziekten, alcoholisme en homoseksualiteit.¹³² In de Verenigde Staten introduceerde de psychiater George Miller Beard (1839-1883) in 1869 *neurasthenia* (neurasthenie) als verzamelnaam voor een aantal vage klachten als hooikoorts, overspannenheid en andere klachten van psychische aard.¹³³ Patiënten waren voornamelijk vrouwen. In de literatuur van het *fin de siècle* komen ze veelvuldig voor, de vrouwen die lijden aan neurasthenie.

De aandacht voor degeneratie vanuit de theorie werd gevolgd door onderzoek op grote schaal in de praktijk. Artsen constateerden een schrikbarende toename van krankzinnigen, criminelen, lijdens aan geslachtsziekten en tuberculose. Men legde tussen deze fenomenen verbanden die ons een beeld geven van de angst waarin men verkeerde. Men was bang voor de achteruitgang van de fysieke gesteldheid van de bevolking, die tot een morele ontarding van de samenleving zou leiden. De historica Liesbeth Nijs heeft in een onderzoek naar legerartsen in België aan het einde van de negentiende eeuw dit op treffende wijze kunnen vastleggen.¹³⁴ Als beroepsgroep waren soldaten al gevoelig voor degeneratie. Oog in oog met de

¹³¹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Degeneration>; 25 aug. 2008

¹³² Kemperink, *Verloren paradijs*, 25, 28 en 29.

¹³³ Ibidem, 29.

¹³⁴ Vergelijk L. Nijs, 'De ruiters van de Apocalyps. Alcoholisme, tuberculose, syfilis en degeneratie in Medische kringen, 1870-1940', in: J. Tollebeek, J., G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003) 11-41 en L. Nijs, 'Legerartsen over drankmisbruik en geslachtsziekten in het leger, 1850-1950', in: J. Tollebeek, J., G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003) 79-118.

dood, onder extreme omstandigheden grepen de soldaten al gauw naar in die tijd minder fatsoenlijke en beschaafde middelen van vermaak. In een artikel in 1889 geplaatst in een medisch vakblad schrijft de arts Petithan:

“150.000 tuberculoselijders, 100.000 alcoholisten, 50.000 syfilitici, 50.000 andere constitutionele aandoeningen op een bevolking van 2 miljoen burgers in staat tot voortplanting, ziedaar de toestand van het ras vanuit dat oogpunt! En laten we noteren dat al die constitutionele gebreken volgens een meetkundige reeks toenemen, want weinigen van diegenen die eraan lijden, hebben de rechtschapenheid terug te deinzen voor het doorgeven van hun gebreken aan hun nakomelingen. Heb ik geen gelijk te zeggen dat ons ras zwaar ziek is en dat het tijd is om eraan te denken het te genezen!”¹³⁵

Petithan benoemt het grote gevaar van de progressieve erfelijkheid. Als al deze mensen hun natuurlijke driften volgen, dan zou binnen de kortste keren het hele Belgische ras besmet zijn en gedoemd zijn om te verdwijnen.

Het degeneratieconcept werd ook betrokken op het leven in de stad. Ook zonder stadsmuren, die in veel steden eerder in de negentiende eeuw geslecht zijn, werd de stad nu minder als bron van beschaving ervaren, maar als een beklemming. Het leven in de stad was artificieel, niet natuurlijk en daarmee onecht, want gemaakt. De uitdijende steden en de gevolgen van de industrialisatie brachten nieuwe problemen met zich mee die in de context van het burgerlijke angst voor degeneratie als “sociale kwalen” werden gekenschetst. Ook deze kwalen werden in progressieve mate over de generaties doorgegeven. Onder andere vanwege het toenemen van de bevolking als geheel en de daarbovenop komende trek naar de steden werd de leefruimte kleiner en daarmee werden de problemen aan de burgerij als het ware opgedrongen. De stad werd als een broeikas, een besmettingshaard, zowel wat ziektes als wat aantasting van normen en karakter betreft. Binnen dit geheel kwamen het leven en het gedrag van de burgerij nu niet langer voor als fatsoenlijk en beschaafd, maar als één groot gemaskerd bal. Dat is de treffende metafoor die Kemperink eraan gaf. Juist de burgerij, maar ook de adel, werden als bijzonder gevoelig geacht voor verzwakking, zich onder meer kenmerkend door perverse excessen op seksueel terrein.¹³⁶

¹³⁵ Nijs, ‘Legerartsen’, 106.

¹³⁶ Kemperink, *Verloren paradijs*, 61 en 137 en E. Peters, ‘Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als ontwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950’, in: *BMGN* 119 afl. 3, 329-357, aldaar 356.

Ook het verschil tussen de rassen werd in de context van degeneratie betrokken en krijgt daarmee een ander, wellicht venijniger aanzien. Onder 'ras' verstond men die combinatie van biologisch overerfbare eigenschappen die groepen mensen van andere onderscheidde. Specifieke fysieke, psychische en culturele verschillen werden vanuit dat perspectief benaderd.¹³⁷ Aan het eind van de negentiende eeuw werden verschillen ook gekoppeld aan de gebondenheid aan het milieu. Binnen nationale grenzen betrok men het milieu ook op het verschil tussen de standen, maar in grensoverschrijdende zin werd het begrip ras nu ook duidelijk aan de omgeving, dus territoriaal, verbonden. *Blut und Boden* waren dus tweevoudig aan elkaar verbonden. Al eerder hebben we gezien dat andere rassen als primitiever gezien werden. Daar komt nu tegenover te staan dat ze wel gezonder waren. Ter verduidelijking citeer ik opnieuw Kemperink: "Het Indische volk is natuurlijk en gezond, het Europese volk daarentegen onnatuurlijk en gedegeneerd."¹³⁸ Daarmee bestond de mogelijkheid dat de volken die nu nog door de westerse, beschaafde naties gekoloniseerd werden zichzelf zouden bevrijden en dan het juk op de voormalige overheersers zouden leggen. Dat was een angstige idee. Rationeel vond men zich als Europeaan verreweg veel hoogstaander, maar men zou het moeten afleggen als het op fysieke kracht en intuïtie zou aankomen. Wat Darwin betreft zou de beste oplossing voor dit verval van het blanke ras de vermenging met andere rassen zijn. Morel was eenzelfde mening toegedaan, maar in de tijd dat men zich bewust werd van de afgrond waar men inkeek, werd deze mogelijkheid afgedaan als een onmogelijkheid. Daarmee zou het alleen maar makkelijker worden voor de andere rassen om van binnenuit de aanval te openen.¹³⁹

¹³⁷ L. Beyers, 'Emile Houzé en de Société d'Anthropologie de Bruxelles, 1882-1940', in: J. Tollebeek, G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003) 43-77, aldaar 47.

¹³⁸ Kemperink, *Verloren paradijs*, 85; zie verder 79-85, passim.

¹³⁹ *Ibidem*, 85, 100 en 106.

Hoofdstuk 4: Burgers onder de zon van de Utrechtse Universiteit

Utrecht draagt nog altijd met zich mee dat het vanouds een wat onbeduidende stad zou zijn geweest. Vooral in de negentiende eeuw, wanneer Utrecht niet langer als gewestelijke hoofdstad met een eigen statencollege functioneert, moet het zo'n beetje zijn ingedut. Saaiheid, vormelijkheid, orthodoxie en stroperigheid wat betreft het uitvoeren van culturele vernieuwingen zouden de stad gekenmerkt hebben.¹⁴⁰ Enig begrip voor een dergelijke visie is wel op te brengen. De beslotenheid van de stad was groot. Tot ver in de negentiende eeuw waren de stadswallen nog in tact. Goede en snelle verbindingswegen waren nauwelijks te vinden. Daar kwam pas verandering in toen rond 1870 het spoorwegnetwerk fijnmaziger werd. Maar niet alleen infrastructurele argumenten zijn aan te voeren om Utrechts saaiheid te staven. Utrecht was dan wel de vierde stad van het land, maar miste het bruisende dat Den Haag als residentie kenmerkte, ontbeerde een levendige haven zoals in Rotterdam en deelde niet in de aantrekkingskracht die Amsterdam als hoofdstad uitoefende. De bevolking bestond voor een groter deel dan in andere grote steden uit adel en patriciërs, vaak renteniers "die hun renten hier in alle eer en deugd verteerden."¹⁴¹ Maar dit alles wil niet zeggen dat Utrecht niet op zijn eigen manier een bruisende stad was. Dat Utrecht misschien niet te vergelijken valt met een stad Amsterdam, kan moeilijk leiden tot de conclusie dat Utrecht gezapig zou zijn.

§ Bevolking en bewoning

Zoals hierboven al vermeld kenmerkte de bevolking van Utrecht zich door het hoge aandeel adel en patriciërs. Van oudsher was de adel in deze stad midden in het land in ruime mate vertegenwoordigd. Daarnaast vormde de burgerij een belangrijk aandeel in de hogere lagen van de stedelijke samenleving. Uit deze twee groepen werd de stedelijke overheid gerekruteerd. Daarnaast was er de middenstand. In vergelijking met de andere grote Nederlandse steden had Utrecht slechts een kleine arbeidersbevolking vanwege de afwezigheid van grote industrieën. In een

¹⁴⁰ W.W. Mijnhardt, 'Van tingeltangel tot tentoonstelling. Uitgaan in Utrecht in de 19^e eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995), 89.

¹⁴¹ Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 16.

autobiografische bespiegeling van zijn leven schrijft Beyen verhelderend over de Utrechtse bevolking:

“Zijn bevolking bestond uit drie ‘kasten’ of ‘standen’: de adel (...), de wereld van de hogere beroepen: professoren, advocaten, doctoren, de hogere ambtenaren van de Spoorwegen en, als derde stand de winkelstand. Er waren uiteraard armen, ook al waren het geen fabrieksarbeiders maar die armen speelden in de sociale structuur van de stad nog geen collectieve rol. De drie standen leefden vrijwel geheel gescheiden. Men kende elkaar wel, groette en respecteerde elkaar, maar er was geen dagelijks verkeer.”¹⁴²

De sociale diversiteit was ook terug te vinden in de verdeling van de bevolking over de stad. Daarbij moet wel aangetekend worden dat ook hierin Utrecht afweek van de andere grote steden. Veel meer dan elders woonden rijk en arm door elkaar heen. Terwijl de rijkere aan de grachten woonden, werden de zijstraten bevolkt door de minder aanzienlijken, maar ook, en dat is bijzonder, statige herenhuizen aan de grachten stonden naast veel minder grote en indrukwekkende huizen. Dat betekende dus dat men in elkaars nabijheid en onder elkaars ogen leefde.¹⁴³ Desalniettemin zijn wel duidelijke concentraties van bevolkingsgroepen te onderscheiden. De meest aanzienlijken of de mensen met het grootste inkomen (voornamelijk artsen) woonden aan de Maliebaan of aan een van de deftige grachten. Onder deze karakterisering vielen de Nieuw Gracht, de Kromme Nieuwe Gracht, de Drift of de Plompetorengracht. De Oude Gracht deed er voor de “sjiek” niet echt toe.¹⁴⁴

Het bijzondere karakter van de stad Utrecht wordt nog eens bevestigd in de getuigenissen van de hoogleraren Mulder en Quack. G.J. Mulder, geboren in Utrecht en aldaar lange tijd verbonden als hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht, niet minder bekend als een van de voormannen van de conservatieven, schrijft in 1883 in zijn Levensschets:

“Utrecht was een geruimen tijd een stad, geheel eigenaardig in Nederland. Men kende het buiten zijn veste weinig en miskende het vaak. Die eigenaardigheid verdwijnt meer en meer, want alles moet genivelleerd worden. De miskening, waarin Utrecht verkeerde, was

¹⁴² J.W. Beyen, *De zin van het nutteloze. Rarekiek van de 19^e eeuwse jaren der 20ste eeuw* (Rotterdam 1970), 33.

¹⁴³ L.J. Dorsman, *Een hippopotamus in toga en andere hooggeleerden. Utrechtse professoren 1815-1940* (Utrecht 2003), ?.

¹⁴⁴ Beyen, *Rarekiek*, 44 en Dorsman, *Utrechtse professoren*, ?.

zijne kracht. Men heeft veel geredekaveld van een vormelijk piëtisme in Utrecht; ik heb het er niet gezien. Er leefde bij zekere gegoede klassen orthodoxie, maar van een zeer best gehalte. Deze gegoeden waren wat men noemt fatsoenlijke lieden en hadden de achting van de gehele bevolking. Dit restant van den ouden tijd van vóór de Fransche overheersching had zich nergens in Nederland zóó weten te handhaven, en, ik mag er bijvoegen, zich ook nergens zoo weten te zuiveren van de oude gebreken als juist in de oude Bisschopsstad. Zoo vond ik Utrecht nog in 1840..."¹⁴⁵

Professor H.P.G. Quack legt in zijn *Herinneringen* uit 1913 een ander accent. Hij schrijft:

"Alles wijst in Utrecht op traditie. En niet enkel de gebouwen. In de oude Bisschopsstad heerschten, toen ik er in 1868 aankwam, overal in de samenleving nog gezag en orde. Vaste vormen bleven bewaard, en de afstand tusschen de verschillende rangen en standen der maatschappij werden in ouderwetschen stijl in acht genomen. Het was een samenstel van kringen. De kring van professoren was een kleine zelfstandige wereld op-zich-zelf. Namen van geslachten, wier dragers in staats- of maatschappelijke zaken zich vroeger hadden beroemd of bekend gemaakt, hadden nog altijd in Utrecht een goeden klank. De afstammelingen van den Utrechtschen adel, wonende in hun ruime huizen hadden steeds een voorrang. Zelfs de meest geavanceerde in de stad was lang niet ongevoelig voor de omstandigheid, dat de hoofden dier aanzienlijke familiën hem toeknikten. Over alles, gebouwen en menschen, hing een gevoel van rust. Zóó wilde het de traditie."¹⁴⁶

Onderwerpen we beide citaten aan een nadere analyse, dan vallen een aantal zaken op. Allereerst de verdedigende schrijfwijze van Mulder. Blijkbaar was hij bekend met de kritiek op zijn geboortestad. Hij is het er in ieder geval niet mee eens. Ook hij heeft wel oog voor de wat conservatieve inslag van de bevolking, maar hij is juist van mening dat dat een positieve uitwerking heeft op de stad. Dat laatste is misschien niet zo vreemd daar Mulder, zoals reeds gezegd, een van de voormannen van het conservatisme was. Vervolgens is het mijns inziens niet onbelangrijk dat

¹⁴⁵ Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 94.

¹⁴⁶ H.P.G. Quack, *Herinneringen: uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack, 1834-1914* (2^e druk; Amsterdam 1915), 145.

Mulder in Utrecht geboren is. Hij heeft dus een veel inniger band met de stad dan een buitenstaander als Quack. Professor Quack kwam pas op latere leeftijd naar Utrecht om daar te doceren aan de Universiteit. Als buitenstaander zal hem direct het verschil met andere grote steden zijn opgevallen. Quack hield het ook niet erg lang uit in Utrecht. Hij gaf zijn professorenbaan op om zich in Amsterdam onder meer te kunnen wijden aan het schrijven van boeken. Quack kende de stad niet van binnenuit. In de tijd dat hij er woonde was de stad hem welgevallig, daar ze hem de rust bood om zich op zijn werk te storten en dat had hij nodig.¹⁴⁷ Blijft staan dat Utrecht niet zomaar te vergelijken is met een stad als Amsterdam en dus om een nadere beschouwing, op zichzelf, vraagt.

§ Universiteit

Met het noemen van Mulder en Quack, beide hoogleraar, stuiten we via hun functie op een belangrijk hoofdstuk uit de Utrechtse geschiedenis, namelijk de Utrechtse Universiteit. Al sinds 1636 neemt de Utrechtse Universiteit een belangrijke plaats in de stedelijke samenleving in. De hoogleraren die hun colleges aan de Universiteit gaven hebben altijd een zeker aanzien genoten. Om uitdrukking te geven aan die status bewoonden zij panden in de al eerder genoemde straten waar de Utrechtse elite in ruime mate vertegenwoordigd was. Overigens werd er in de negentiende eeuw maar weinig onroerend goed gekocht, er werd overwegend gehuurd. Om de huur te betalen, leverden de hoogleraren niet zelden de helft van hun jaarlijkse inkomsten in bij de verhuurder. Om te laten zien dat men onderdeel uitmaakte van een bepaalde stand, moest dus een flink offer gebracht worden.¹⁴⁸

Bij zijn aantreden als bijzonder hoogleraar in de universiteitsgeschiedenis sprak Dorsman in zijn oratie over de sociale achtergrond van de hoogleraren. Vanwege hun functie konden zij zich veroorloven een bepaalde status op te houden. Functie en bezoldiging deden hen tot een bepaalde klasse behoren. Maar ook de hogere burgerij, of zoals Dorsman het citeert: het *gehobenes Bildungsbürgertum*, aanvaardde de hoogleraren over het algemeen als *ebenbürtige* standsgenoten.¹⁴⁹ Tussen 1815 en 1940 zakt het aantal hoogleraren dat uit de hogere burgerij afkomstig was van 80 procent naar 60 procent. Daar volgens Dorsman de afname

¹⁴⁷ Quack, *Herinneringen*, 144.

¹⁴⁸ Dorsman, *Hippopotamus*, 16.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 11. Let op het verschil: gezien hun loon konden hoogleraren tot een bepaalde klasse gerekend worden, die door economische factoren bepaald wordt. Maar daar de academicus ook onder de hogere burgerij als één hunner gezien werd, maakte de hoogleraar ook deel uit van dezelfde stand. Overigens werd in de negentiende eeuw geen onderscheid gemaakt tussen beide begrippen en was een uitleg als deze toen in het geheel niet nodig geweest.

vrij geleidelijk plaatsvond, betekent dat dat gedurende de negentiende eeuw het aandeel geboren burgers onder de hoogleraren toch aanzienlijk was en verreweg het grootste deel van het geheel betrof.¹⁵⁰

Hoewel de Universiteit klinkende namen aan zich wist te binden en deze personen ook echt wel hun tijd wisten door te brengen in Utrecht, afgezien misschien van Quack en laten we zeggen nog enkelen, hebben er lange tijd enige misverstanden over de Universiteit in Utrecht bestaan. Zo werd de Utrechtse Universiteit nog wel eens in een hokje geduwd door als "theologisch" bestempeld te worden. Verder spraken figuren als Potgieter en Thorbecke nogal meewarig over de Utrechtse Universiteit. De laatste voegde de jurist G.W. Vreede tijdens een gesprek toe dat deze toch maar 'aan zo'n onbeduidende universiteit werkte'.¹⁵¹ Dat Thorbecke zo laatdunkend sprak is misschien te verklaren door een voor hem pijnlijk voorval. Thorbecke heeft namelijk gelobbyd voor een functie als hoogleraar in Utrecht. Zijn verzoek is echter niet gehonoreerd. Niet onaannemelijk is dus dat deze angel Thorbecke dwars zat.¹⁵² Als we Potgieter, die we al eerder zijn tegengekomen als criticaster van de burgerij en hun hebbelijkheden, mogen geloven, dan was het college van hoogleraren niet bepaald respectabel en voldeden ze aan zijn niet al te vriendelijke beschrijvingen van de burgerij. Alleen Donders en Opzoomer, met hun mooie mannenkoppen, verdienden zijn respect. In een brief aan Conrad Busken Huet versloeg hij een bijgewoonde oratie en maakt hij de plechtigheid belachelijk. Eén van de pedellen schilderde hij af als een *Hippopotamus*, een nijlpaard dus, in toga gehuld.¹⁵³

Overigens hielden hoogleraren zich niet alleen bezig met hun activiteiten op de Universiteit. Op evidente plaatsen in het bestuurlijke, sociale en culturele milieu kwam men hoogleraren tegen. Zo maakten hoogleraren deel uit van het gemeentebestuur, hielden ze zich bezig met de verbetering van de waterkwaliteit in de stad en kon men hoogleraren zien optreden binnen één of meerdere van de plaatselijke orkesten of muziekgezelschappen. In de negentiende eeuw werden veel verenigingen opgericht die gericht waren op het verlenen van hulp aan behoeftigen. Het doen van liefdadigheid was een tijdverdrijf waar veel burgers zich mee bezig hielden, vooral vanuit de gedrevenheid beschaving aan de onbeschaafden op te leggen. Als het ging om comités ten behoeve van cholera bestrijding,

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ Ibidem, 18 en 19.

¹⁵² Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 145.

¹⁵³ Dorsman, *Hippopotamus*, 19.

drinkwatervoorziening en dergelijke, dan vond men in hen vanuit hun vakgebied kundige raadslieden. Zodoende zijn er in de negentiende-eeuwse liefdadigheidsverenigingen vaak meerdere professoren betrokken. Daarnaast namen veel professoren actief deel aan het genootschapsleven. Op elke dag van de week kwamen genootschappen bijeen rond een bepaald maatschappelijk of wetenschappelijk thema. De genootschappen werden vaak ook genoemd naar de dag van de week waarop ze bijeen kwamen.¹⁵⁴

§ Vermaak in Utrecht

Peter Gay beschrijft in zijn boek *De eeuw van Schnitzler* een tweetal mogelijke instituties die initiatieven nemen tot culturele ontplooiing. Kort gezegd kan dat initiatief van de overheid komen, in veel landen de heersende adel, of anders van particulieren. Een en ander hoeft elkaar niet uit te sluiten. Gay illustreert zijn betoog met de gang van zaken in Manchester en in München. In Manchester zetten rijke particulieren een cultureel leven op poten dat voor die tijd beslist uniek was. Weldra behoorde het nieuw opgerichte tot de top van Europese orkesten. Koningin Victoria verleende het predikaat "koninklijk" aan het conservatorium van Manchester, maar dat was alleen maar voor de finishing touch, want het conservatorium was al succesvol. In München is het juist de Wittelsbach dynastie die er alles doet om van München de culturele hoofdstad van de Duitse landen te maken. Geheel op eigen initiatief richt Ludwig I van Beieren de Alte Pinakothek op, richt een van de eerste musea op voor antieke kunst, de Glyptothek. Zijn opvolgers Maximiliaan en Ludwig volgen zijn voorbeeld na.¹⁵⁵

Deze twee voorbeelden laten zien dat op twee heel verschillende manieren eenzelfde doel bereikt wordt, namelijk een rijk cultureel leven. Nu de vraag hoe het er in Nederland aan toe ging. Nederland heeft nooit een sterke centrale overheid met aan de top een sterke adellijke elite gehad. Ook hier te lande waren vorsten met een hof, de Oranjes in Den Haag en de Nassau's in Leeuwarden, maar zij waren als stadhouders tot de oprichting van de Bataafse Republiek ondergeschikt aan de soevereine staten. Hun aspiraties waren ook eerder militair dan cultureel. Alleen Frederik Hendrik valt enigszins buiten deze typering. De komst van de monarchie in 1815 betekende niet zo heel veel verandering. Het parlement was sterk, vooral vanaf 1848, na de invoering van de constitutionele monarchie. Hier

¹⁵⁴ Ibidem, 12 en 13.

¹⁵⁵ Gay, *Schnitzler*, 32-35.

blijkt al uit dat een situatie als in Beieren, waarin de min of meer absolute vorst het monopolie heeft op cultuur, in Nederland ten enenmale onmogelijk was. Desalniettemin kunnen we nog steeds een onderscheid maken, namelijk tussen overheden en particulieren.

In het *Jaarboek Oud-Utrecht* van 1995 is een serie artikelen gepubliceerd die het resultaat vormen van onderzoek onder supervisie van de Utrechtse cultuurhistoricus W.W. Mijnhardt. Voor een genuanceerde kijk op de geschiedenis van de stad Utrecht, de werkzaamheden van haar overheid en de mogelijkheden als het gaat om cultureel vermaak vormen deze artikelen een onmisbare bron, daar ze op basis van praktijkonderzoek veel misverstanden ophelderen. Een van de hardnekkige misverstanden die in ons land rondwaren is dat de overheden zich geheel onthielden van enige inmenging in het culturele circuit en dat dus alles wat tot stand gebracht werd afkomstig was van particuliere initiatieven. Dat deze mening zo stevig post gevat heeft komt voor een niet onbelangrijk deel door het boek *Overheid en Kunst in Nederland* van Emanuel Boekman dat in 1939 verscheen. Dat de Nederlandse overheden zich stelselmatig onthielden van enige invloedsuitoefening op cultureel gebied baseerde hij op de Amsterdamse situatie.¹⁵⁶ Inderdaad is het zo dat culturele tempels als het Concertgebouw en het Rijksmuseum hun bestaan te danken hebben aan particulier initiatief.¹⁵⁷ Maar deze twee voorbeelden sluiten een actieve rol van de overheden in culturele beleidsvorming niet uit, niet in Amsterdam en zeker ook niet in de rest van Nederland.

Een van de auteurs, Dirven, concludeert haar artikel over het gemeentelijk cultuurbeleid in Utrecht als volgt:

[Het Utrechtse stadsbestuur hechtte wel degelijk belang] aan kunst en cultuur. Van een planmatig beleid was geen sprake, maar over culturele zaken werd regelmatig gesproken door het college van B&W en de gemeenteraad. Steun aan culturele organisaties bestond voornamelijk uit financiële bijdragen. Een andere, minder vaak toegepaste manier was het ter beschikking stellen van ruimtes tegen zeer lage tarieven.

¹⁵⁶ M. Dirven, 'Het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 95-118, aldaar 96, 97 en 114.

¹⁵⁷ P. Gay, *Schnitzler*, 35.

Het beleid was passief, het gemeentebestuur besprak alleen subsidieverleningen wanneer hiervoor een verzoek was ingediend. De stad organiseerde of initieerde zelf geen culturele activiteiten.¹⁵⁸

Nota bene was Utrecht de eerste stad in Nederland met een voor het publiek opengesteld gemeentemuseum. Naast het verstrekken van geld was de gemeente ook nog eens nauw betrokken bij de beleidsvorming van diverse culturele instanties. Verschillende raadsleden namen zitting in commissies en besturen van dergelijke instanties.¹⁵⁹ Daarnaast steunde de overheid het initiatief om een centraal cultuurgebouw op te richten. Dat werd het gebouw voor de Kunsten & Wetenschappen aan de Mariaplaats, daar waar vroeger het koor van de Mariakerk stond waar tot aan de afbraak nog altijd door muziekgezelschappen gerepeteerd en geconcentreerd werd.¹⁶⁰

Deze steun van de plaatselijke overheid ging niet altijd zonder slag of stoot. Ook binnen de gemeenteraad en het college van B&W werd over en weer soms forse kritiek geleverd. Een voorbeeld hiervan is de kritiek die door de jaren heen herhaaldelijk was te horen op de subsidiëring van het Collegium Musicum Ultrajectum, het CMU. Het publiek dat naar dit orkest kwam luisteren, maar ook de leden die meespeelden waren overwegend rijken, die dus best zelf het orkest in stand konden houden. Zonde van het gemeentegeld dus, zo luidde de kritiek tenminste. De toenmalige burgemeester van Utrecht, Mr. N.J.P. Kien was het daar volstrekt niet mee eens. Woedend reageerde hij op de aantijgingen: 'Behoort de meer beschaafde klasse dan niet tot het volk? Zal men de stad Utrecht zoo maken, dat meer beschaafden zich er niet meer vestigen willen? Dat maakt op mij een zeer onaangename indruk. Mijn liefde voor het volk strekt zich uit tot alle klassen.'¹⁶¹ Deze uitschieter bevat tegelijkertijd een van de achterliggende redenen voor het beschreven handelen van de gemeente. Door het scheppen van een rijke culturele ambiance bleef het interessant genoeg voor de gegoede klasse om in Utrecht te blijven wonen en werd Utrecht aantrekkelijk als vestigingsplaats voor nieuwe rijken. Het hebben van een relatief groot aantal inwonende vermogenden was goed voor de kas van de gemeente, daar het belastinggeld vooral door deze klasse opgebracht moest worden. De tweede reden is de beschavende en vormende functie die cultuur

¹⁵⁸ Dirven, 'Gemeentelijk cultuurbeleid', 114.

¹⁵⁹ Dirven, 'Gemeentelijk cultuurbeleid', 103-109, passim.

¹⁶⁰ Vgl. C. Weyss, 'Voor al de ingezetenen der stad'. Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (1847-1890)', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 139-162.

¹⁶¹ Ibidem, 102.

heeft. Het gewone volk kon op deze manier iets bijgebracht worden, geciviliseerd worden.¹⁶²

Wat betreft particuliere initiatieven waren er meerdere mogelijkheden. Vanuit commercieel oogpunt waren er de koffiehuisen die zelf een cultureel programma samenstelden. We kunnen het ons nu misschien moeilijk voorstellen, maar in de negentiende eeuwse Utrechtse koffiehuisen werd een scala aan culturele activiteiten aangeboden. Dat kon gaan om kwalitatief weinig hoogwaardige "troubadoursvoorstellingen" tot grote concerten met internationaal succesvolle artiesten. Wat betreft dat laatste was vooral het koffiehuis *Tivoli* bekend. In 1870 had de nieuwe eigenaar, Abspoel, plannen voor een nieuwe concertzaal, die bekend stond onder de naam "parkzaal". Toen die er eenmaal stond was er met volledige bezetting plaats voor 2700 mensen. Dat was wel wat veel voor de toch nog immer bescheiden provinciestad die Utrecht was. In 1870 had Utrecht zo rond de 57.000 inwoners. Tivoli ging dan ook failliet en moest verkocht worden. Hoge kosten en grote investeringen werden in die tijd maar met moeite terugverdiend. Utrecht staat daarin niet op zichzelf, ook in Amsterdam gebeurde dat. Verder heeft onderzoek aangetoond dat in Engeland in vergelijkbare provinciesteden groot opgezette evenementpaleizen evenmin rendabel waren. Wilde het voortbestaan van dergelijke ondernemingen gewaarborgd kunnen worden, dan moesten individuele burgers vaak bijspringen. Ook gebeurde het dat burgers zich verenigden en met elkaar schouwburgen of koffiehuisen exploiteerden. In Utrecht gebeurde dat zowel met Tivoli als ook met de Schouwburg.¹⁶³

Andere particuliere initiatieven vonden bij burgers aan huis plaats. De grote huizen aan bijvoorbeeld de grachten en de Maliebaan konden in hun ontvangstruimte vaak een niet gering aantal toeschouwers herbergen. Het was niet ongewoon dat men aan huis concerten organiseerde waar zelfs de groten der aarde optraden. Eerder is al aan bod gekomen dat de negentiende eeuw de eeuw van de virtuozen was. Franz Liszt, Joseph Joachim en anderen gaven hun recitals ook aan huis. Vaak in de grote huizen van de adel, maar ook bij de burgerij. Daarnaast, het genre "kamermuziek" was ook bedoeld om in huis opgevoerd te worden, niet als studiemateriaal, maar voor publiek. In de negentiende eeuw was dat nog heel gewoon en met het door steeds meer burgers bereiken van een zekere welstand, werden ook hun woningen daartoe gereed gemaakt. In Utrecht waren Robert

¹⁶² Ibidem, 102 en 115.

¹⁶³ N. Vulpen, 'Vermaak in Utrecht (1850-1880). Publiekswerving door de Utrechtse Schouwburg en de koffiehuisen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 119-138, passim.

Schumann, zijn vrouw, de begaafde pianiste Clara Schumann-Wieck, de violist Joseph Joachim, het echtpaar Grieg en Johannes Brahms regelmatig terugkerende gasten die naast hun concertprogramma in het gebouw voor de Kunsten en Wetenschappen ook aan huis musiceerden. De familie Engelmann was in Utrecht een bekende verzamelplaats voor musici en muziekminnaars, maar daarover later meer. Maar voor we meer over Engelmann zullen horen, komt eerst nog zijn schoonvader, Professor Donders, aan de orde.

§ Franciscus Cornelis Donders

Franciscus Cornelis Donders, geboren op 27 mei 1818 in Tilburg, was in zijn tijd wellicht de bekendste Nederlandse wetenschapper. Ook buiten de landsgrenzen, over de gehele wereld zelfs, was zijn naam en faam bekend. Afgezien van zijn niet te betwijfelen genialiteit, droeg zijn uitgebreide netwerk daar ook toe bij. Eén van degenen die zich in dat netwerk bevonden was Darwin, die Donders tijdens een bezoek aan Engeland, in de zestiger jaren van de negentiende eeuw, had leren kennen. Die ontmoeting resulteerde in een briefwisseling tussen beide iconen van de wetenschap, maar ook in samenwerking. Dat wil zeggen: Darwin vroeg aan Donders of hij een bepaald wetenschappelijk onderzoek wilde uitvoeren. Darwin was lang niet de enige beroemde figuur uit het netwerk van Donders. Vele namen eruit roepen bij de gemiddelde lezer geen gevoel van herkenning op, maar dat wil uiteraard niet zeggen dat deze mannen geen grote bijdrage aan de wetenschap hebben geleverd. En ook Donders zelf is in de vergetelheid geraakt. Men kent zijn naam hooguit vanwege een naar hem vernoemde straat. Zelfs zijn vermelding in het jeugdboek *Dik Trom*, als behandelaar en genezer van Nellie, draagt inmiddels niet meer bij tot zijn bekendheid, terwijl velen als kind dit boek nog gelezen hebben. Een enkele student geneeskunde kent de wet van Donders, maar doorvragen levert verder weinig op.

Die onbekendheid van Donders is spijtig. Niet alleen op basis van zijn wetenschappelijke merites, ook als persoon is hij een buitengewoon interessant figuur. Nadere bestudering van zijn persoonlijkheid en leven levert een interessante, boeiende en uitgebreide kennismaking met de negentiende eeuw op, die ons veel leert over de toenmalige dagelijkse werkelijkheid van de burger in de tweede helft van de negentiende eeuw. Zonder twijfel verdient zijn leven en werk meer aandacht en een betere biografische studie dan welke nu sedert decennia voorhanden is. Op dit moment zijn alleen nog Donders' in telegramstijl geschreven

dagboekantekeningen van de jaren 1881-1887, met uitzondering van 1886, beschikbaar. Er moet meer zijn, maar mede door optreden van zijn kleindochter is een deel van zijn nalatenschap verspreid geraakt en voorsnog niet te traceren. Veel voorwerpen en documenten zijn op haar instigatie verscheept naar de Verenigde Staten, waarschijnlijk New York. Maar nog altijd is er voldoende bekend een gedeelte van het leven van een burger uit de tweede helft van de negentiende eeuw te reconstrueren, waar we dan nu ook mee aanvangen.

Toen Donders afgestudeerd was aan de Utrechtse universiteit, trok hij eerst naar Vlissingen om daar een tijd als garnizoensarts werkzaam te zijn. In de vrije uren werkte hij aan zijn dissertatie die hij in 1840 nota bene in Leiden verdedigde. Vanaf 1841 woonde hij in Den Haag. Hij was namelijk opgeroepen om zich aldaar als officier van gezondheid te vestigen. Spoedig maakte hij daar deel uit van een kring van vrienden (waarvan velen later goede posities kregen en zelfs naam maakten), die hem wegens hun connecties in contact brachten met ook buiten de Hofstad woonachtige mensen als Potgieter en Jan Pieter Heye, figuren rondom *De Gids*, maar ook wetenschappers als Gerardus Johannes Mulder, Jacob Moleschott en de hoogleraar Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoegt. Potgieter en Heye, betrokken bij *De Gids* hadden een duidelijke mening over de heersende geest in den lande en hoe deze hervormd diende te worden. De kring die zich rondom Potgieter verzamelde, wilde een verjongd, een jong Holland zijn. Zonder twijfel heeft deze geest ook Donders beïnvloed.¹⁶⁴ Later, als hij in Utrecht werkzaam is (vanaf januari 1848), staat hij met een groot deel van deze mensen nog steeds in contact. Tegen die tijd was de kring van personen, met Mulder als centrale figuur, voor de jongeren een idool, uitgegroeid tot een heus genootschap waarin de stand van de wetenschap één keer per maand besproken werd. Het gezelschap kwam bijeen onder de naam *Amicitia Naturae Interprees*. Donders schrijft later zich bevoorrecht te voelen zich binnen deze kring van hooggeleerde heren te hebben kunnen begeven.¹⁶⁵

Voor Donders' vorming was de kring van mensen met wie hij zich omringde, of beter gezegd: wier nabijheid hij zocht, van groot belang. Hij mocht dan op de dorpsschool te Duizel de beste van de school zijn, het milieu waarin hij opgroeide was niet het milieu waarin hij zich later bewoog. We weten weinig van zijn jonge

¹⁶⁴ Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 15, 45 en 69.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 67 en 68.

jaren, maar het sterven van zijn vader in 1819, het jaar waarin Donders twee werd, zal op het gezin een grote indruk hebben achtergelaten. In ieder geval één zuster van Donders heeft een goed huwelijk gesloten. Dat zegt wel wat over de status van de familie, maar het ontbreken van de vader als kostwinner en hoeder van de familie-eer zal toegang de positie van de familie binnen de voor standsnormen zo gevoelige samenleving van die tijd geen goed gedaan hebben.¹⁶⁶ Voor Donders betekenden zijn eerste vrienden en kennissen in de meer kosmopolitische omgeving van de hofstad een leeromgeving, ook wat betreft persoonlijk gedrag. Vooral tegen Schneevoogt, die hij al als student in Utrecht had leren kennen, kijkt hij hoog op. Als hij 54 is (dus in 1871) schrijft Donders over Schneevoogt: "Zijn persoonlijkheid kenteekende natuurlijke distinctie (...) zonder zweem van affectie." En: "Van stonde aan stond het besluit bij mij vast, naar zijne vriendschap te dingen."¹⁶⁷ Uit de manier van schrijven van Donders, niet alleen in deze citaten, maar ook elders, blijkt dat hij het zichzelf vond ontbreken aan de juiste manieren en etiquette. Hij bestudeerde het gedrag van anderen om vervolgens te pogen datgene wat hij in de ander vereerde zichzelf eigen te maken.

Over het algemeen zijn degenen die zich in woord en geschrift uitlaten over Donders zeer lovend over hem. Tijdens zijn leven al, als zijn roem als oogarts en fysioloog zich over de gehele wereld heeft verspreid, maar ook na zijn dood, werd hij op een voetstuk geplaatst. Daarbij kreeg zijn persoonlijkheid nog weleens mythische en bovenmenselijke proporties. Brieven aan hem geschreven bevatten niet zelden een verheerlijkende toon. Een van de verklaringen daarvoor is dat het taalgebruik van die tijd zo anders is dat tegenwoordig het geval is. Wat betreft getuigenissen over Donders zijn we bijna geheel afhankelijk van voor publicatie bedoelde bronnen. Ook bij het schrijven of later redigeren van dagboeken was men zich bewust van een eventuele lezer. Maar al zou die component ontbreken, men kreeg een schrijftaal aangeleerd die ver afstond van de spreektaal en waarin lyrische, ons zeer overdreven voorkomende, uitingen niet vreemd waren, dat is eerder al aan de orde geweest.¹⁶⁸

Niet iedereen was echter positief over hem. Ook Donders' beste vrienden lieten naast hun overwegend zeer positieve berichten ook wel eens wat kritiek horen. Als Mulder de door Donders geschreven necrologie van Schneevoogt onder ogen krijgt,

¹⁶⁶ Ibidem, 50 en zie Wijburg, W.A., 'Prof. Dr. F.C. Donders (1817-1889): Enige aanvullingen op zijn biografie', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 63 (1990) 16-20.

¹⁶⁷ Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 20.

¹⁶⁸ Ibidem, 2 en 49. Wat betreft het taalgebruik, zie hoofdstuk 1.

schrijft hij Donders' lofzangen (in dat stuk ook betreffende Mulder) af als "zonderlinge illusies" waar Donders zich aan zou overgeven. Wel is Mulder positief over de vriendschap die hij en Donders gehad hebben, maar die is reeds over. Nu schijnt het ook niet gemakkelijk geweest te zijn om met Mulder om te gaan. De vriendschap met Donders is niet de enige die na jaren verbroken werd, ook Harting had minder prettige ervaringen met Mulder.¹⁶⁹ Mulder voelde zich schijnbaar al snel aangevallen. Als Mulders ego in het geding kwam, kon hij de ander niet langer dulden.¹⁷⁰ Andere verbroken contacten betreffende Donders zijn niet bekend. Ook wat betreft Moleschott niet, ook al was die later uit beeld vanwege zijn professoraten elders in Europa. Toen Donders op zijn zeventigste verjaardag gehuldigd werd, was voor hem een van de grootste verrassingen dat Moleschott helemaal naar Utrecht was gekomen om zijn grote vriend toe te spreken. Later zegt Moleschott zelf:

"Ik heb gedurende mijn Utrechter jaren tot zijn warmste vrienden behoord en ontelbare avonden bij hem gesleten. Indien het een klacht ware, zou ik zeggen, dat zijn kout te onafgebroken wetenschappelijk was. Hoe vaak hebben wij tot één uur na middernacht en later samen gezeten, en noch zijne rijk begaafde jonge vrouw, noch hijzelf wilde 't gesprek staken."¹⁷¹

Bij nadere beschouwing blijkt het vooral de jongere generatie te zijn geweest die zich hier en daar kritisch uitlaat. Voorop gesteld moet worden dat Donders mateloos populair was bij zijn studenten. Hij werd op handen gedragen. Maar vooral in confrontatie met jongere mensen blijkt dat het gedrag van Donders voor velen iets gekunstelds heeft. Zijn gedrag kwam sommigen onder hen als aangeleerde deftigheid over. Hoe graag men hem ook mocht, er bleef een afstand tussen de erudiete hoogleraar en zijn studenten. Volgens een van zijn studenten was Donders eerder een acteur die een rol speelde. Anderen, waaronder Engelmann en Winkler, worden als veel natuurlijker ervaren en daardoor als hartelijker. Winkler, jong en niet bepaald altijd gekleed volgens de fatsoensnormen, mengde zich buiten de colleges wel onder de studenten en ging met hen mee naar Tivoli, om zich met de jongeren om een bittertafel te scharen. Dat werd uiteraard gewaardeerd.¹⁷²

¹⁶⁹ Harting, *Mijne Herinneringen*, 42.

¹⁷⁰ Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 71-73.

¹⁷¹ *Ibidem*, 75.

¹⁷² *Ibidem*, 50, 51 en 156.

Het lijkt erop dat we deze getuigenissen vooral in hun context moeten bezien. Ze beschrijven een tegen de zeventig lopende oude man, die veel heeft meegemaakt en door zijn eigen, goed verborgen gehouden, zwakke gezondheid en de toestand van zijn vrouw een zwaar leven leidde. Engermann was een generatie jonger, Winkler in ieder geval twee generaties. Dat laat zich moeilijk vergelijken. In zijn jonge jaren liep Donders ook met zijn studenten mee en bleef hij soms lang met hen napraten. De tijden veranderden en dat was ook het lot van Donders. Ondertussen stond hij wel open voor iedereen, net zo goed voor jonge mensen. Een andere oud-student, G. Grijns (1865-1944), schreef in 1933:

“De studenten van mijn tijd voelden naast hunnen groote bewondering eenen zekeren schroom voor den grooten meester. Ik heb dien altijd ongemotiveerd gevonden. Ik heb bij mijn persoonlijk contact juist de ervaring opgedaan, hoe belangstellend hij een jong student kon aanhooren die met moeilijkheden tot hem kwam en hoe hij het op prijs stelde, als men zijne gedachten in eigen vorm wist weer te geven. (...) Donders deed alles met een zekere charme, die ook hem niet verliet, als hij een discipel den weg wees op moeilijk terrein. Zij was hem tot natuur geworden. Een beminnelijke vormelijkheid, die tegenwoordig bijna niet meer wordt gevonden.”¹⁷³

Hoewel deze Grijns dan wellicht graag teruggacht aan de goede oude tijd, de beminnelijkheid en betrokkenheid dwars door zijn deftigheid heen werd ook door Winkler gezien:

“Eerst veel later heb ik de kinderlijke naïviteit verstaan, waarmede hij trachtte te verbergen dat levensomstandigheden hem zoo diep konden treffen. Dientengevolge bleef voor velen (...) zijn doen en laten vreemd. Hun oordeel was dan een koud man, raadselachtig, geaffecteerd en soms onhebbelijk. In werkelijkheid bezat Donders een kinderlijk eenvoudige natuur.”¹⁷⁴

Hoewel het huwelijk van Donders ongetwijfeld gelukkig begon, ook bij de totstandkoming ervan deden zich al wat van de genoemde moeilijkheden voor. Dankzij de tekst op de huwelijksakte is bekend dat van beide zijden de families tegen huwelijk waren. Donders bruid', Ernestine Jacoba Adelheid Zimmermann

¹⁷³ Ibidem, 160.

¹⁷⁴ Ibidem, 87.

(1819-1886) was afkomstig uit het gezin van de Utrechtse Lutherse predikant Joannes Decker Zimmermann (1785-1867). Donders' zelf was in een Rooms-katholieke omgeving opgegroeid. Zijn moeder zal het wellicht onverteerbaar gevonden hebben dat de schoonfamilie van haar zoon, die door zijn vader nota bene was voorbestemd om priester te worden, Luthers was en meer nog, dat de vader van de bruid zelfs vrijmetselaar was. Desalniettemin, het huwelijk vond doorgang: het werd op 24 juli 1845 voltrokken. Ruim een jaar later werd het huwelijk gezegend met de geboorte van een dochter, Maria Anna Theresia. Verdere gezinsuitbreiding kwam er niet meer. Kleine gezinnen waren binnen de burgerlijke elite niet ongewoon, maar het kan ook gelegen hebben aan de zich al vroeg openbarende ziekelijkheid van Ernestine. Uit brieven van Moleschott blijkt dat zij in ieder geval al in 1849 niet in orde was. Wat haar ziekte precies inhield is niet bekend, wellicht is dat door een medicus op grond van het dagboek van Donders op te maken uit de medicatie die hij zijn vrouw toedient. Als Donders op reis ging, vergezelde zijn vrouw hem vaak wel, maar zij deed dan ook kuuroorden aan. Vanaf 1860 werd de ziekte chronisch. Het kan zijn dat ze geneigd was tot depressiviteit, ook haar moeder en broer leden daaraan. Volgens een vriendin van de familie, Marie Hubrecht, trok Ernestine zich terug in eenzaamheid, in een donkere achterkamer van het huis. Bezoek werd nauwelijks nog ontvangen. Depressieve klachten doen zich in ieder geval voor na de dood van hun dochter. Deze was op 15 juni 1869 getrouwd met een college van haar vader, de uit Leipzig afkomstige Theodor Engelmann. In het daaropvolgende jaar werd de bevalling van een tweeling haar fataal. Dat de kinderen bleven leven en opgroeiden in een gelukkig gezin waar een innig contact mee was, was het echtpaar Donders tot troost.¹⁷⁵

Muziek speelt in huize Donders een belangrijke rol. Donders zelf speelt van jongs af aan gitaar en later ook viool. Mevrouw Donders moet hebben beschikt over een goed geschoolde, mooie stem. Ze kon zichzelf begeleiden op het klavier. In de beginjaren van het huwelijk, toen Ernestine nog niet zo ziekelijk was, werd er vaak gemusiceerd. Later, toen zijn vrouw gezelschap ging mijden, ging Donders, die graag mensen om zich heen had, daarvoor naar vrienden. Ten huize van de familie van Riemsdijk aan de Maliebaan werd vaak in kwartetvorm samengespeeld. De kleindochter van Jonkheer A.W.G. van Riemsdijk, de heer des huizes en ook violist, onthulde later dat Donders wel erg graag de eerste viool speelde, zonder dat ook altijd naar behoren te doen. Maar blijkbaar nam men daar toch genoeg mee.

¹⁷⁵ Ibidem, 84-87 en Wijburg, *Donders*, 16 en 17.

Donders' schoonzoon speelde cello in het kwartet, niet onverdienstelijk. Ook als er musici uit het buitenland over waren, zoals de tijdens zijn leven al legendarische Joachim, Brahms en Clara Schumann, dan speelde men met elkaar.¹⁷⁶

De liefde voor muziek stond niet op zichzelf. Donders was een kosmopolitisch man. Hij hield van kunst en hield er wat dat betreft ook een mening op na. Hij hield zich op de hoogte door het lezen van tijdschriften als *De Gids* en de *Revue des Deux Monde*. Ook literatuur las hij regelmatig, het liefst samen met zijn kleindochter Paula. Als zij al wat groter is lezen ze aan elkaar voor. Om zich een mening te vormen van de wereld om hem heen ging Donders regelmatig op reis. Vaak was dat in verband met zijn beroep en gaf hij lezingen op congressen over heel Europa verspreidt. Maar hij combineerde zijn reizen ook graag met het bezoeken van vakantiebestemmingen. In 1851 bezocht hij bijvoorbeeld de wereldtentoonstelling te Londen, alwaar hij de Berlijnse oogheekundige Albrecht von Graefe (1828-1870) ontmoette die hem een dierbaar vriend werd.¹⁷⁷ Wel gebeurde het veelal dat zijn professie hem ertoe noopte ook tijdens zijn vakanties op te treden als geneesheer. Tijdens een bezoek aan de Franse Rivièra werd hij geconsulteerd door de keizer van Brazilië. Waarschijnlijk was Donders van plan om zich na zijn emeritaat meer bezig te houden met kunst. In zijn dagboeken van voor die tijd schreef hij af en toe alvast wat losse gedachten op. Toen hij na zijn tweede huwelijk op huwelijksreis in Engeland was, sprak hij daar ook over met Sir William Bowman (1816-1892), eveneens een beroemd medicus en sinds jaar en dag bevriend met Donders. Deze schrijft naar aanleiding van dat bezoek:

"Most interesting it was to listen to the themes he opened as to the work he might soon undertake, ... tracing the springs of Art to their most secret sources in the constitution of man's bodily organisation, subject in all respects to the conditions and limitations imposed by physiological laws."¹⁷⁸

En inderdaad, Donders wilde graag verder nadenken over de oorsprong van kunst. Hij constateerde een toegenomen belangstelling voor kunst, bijvoorbeeld in de literatuur. Ook herkende hij de belangrijke rol van de kunst, in het bijzonder de muziek, in de Duitse volksgeest. Graag zou hij in die oplevende interesse zijn eigen weg gaan:

¹⁷⁶ Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 146-148 en 169 en W. Veltheer, *Heelkunde te Utrecht op het breukvlak van twee eeuwen. Een onderzoek naar de lotgevallen van de universitaire kliniek in de periode van 1890 tot 1910* (Zeist 1989), 46 en 47.

¹⁷⁷ Veltheer, *Heelkunde te Utrecht*, 46.

¹⁷⁸ Fischer en Ten Doesschate, *Donders*, 149.

“t Is wel interessant al die fraaie gedachten te zien. Men vergeet echter naar den grond van het ontstaan te vragen. Wat kan ons strelen? *Genetische behandeling*. Bij dieren. Bij den mensch. De aandrang, de symmetrie...”¹⁷⁹

Helaas kwam het niet meer zo ver. Al tijdens zijn opbloeiende liefde voor de schilderess van zijn portret voor de Utrechtse Academie was hij ziek. De lange onderhandelingen met opnieuw een tegenstribbelende familie deden geen goed aan zijn toestand. Toen hij dan uiteindelijk op 4 oktober 1888 in het huwelijk trad met Abrahamine Hubrecht, was zijn toestand al heel slecht en daarna ging het steeds sneller bergafwaarts. Niet eens zo heel lang daarvoor had hij nog een grote buitenlandse reis ondernomen. In zijn dagboek aantekeningen van 1888 lezen we dat hij op 26 mei van datzelfde jaar afgereisd is naar Brussel, waarna hij over Parijs naar het zuiden trok. In Marseille vond het al genoemde consult van de Braziliaanse keizer plaats. Menton, Cannes, Nice, St. Marguerite, Grasse en Antibes stonden in de begindagen van april op het programma. Dinsdag 17 april was hij weer terug in Parijs waar hij patiënten bezocht, maar ook een bezoek aan Pasteur bracht. Hij merkt daarover op: “zeer aangenaam”. De negentiende bracht hij een bezoek aan de Opéra Comique, waar hij twee acten van een opera van Zampa zag. Uiteindelijk keert hij met de nachttrein op zaterdag 21 april terug naar Utrecht.

Uit deze aantekeningen komt niet direct een beeld naar boven dat we hier te maken hebben met een oude en afgeleefde man. Ondanks zijn aantekeningen uit deze jaren, waaruit blijkt dat hij veel gezondheidsproblemen te doorstaan had, wist hij zich nog zeer wel in het openbare leven te begeven. Echter, op dinsdag 5 juni begint hij te klagen over hoofdpijn. Hier en daar lezen we nog wat over een lichte hoest, maar echt mis ging het tijdens de huwelijksreis in Engeland. Vrijdag 2 november heeft Donders waarschijnlijk een beroerte gehad. Hij schrijft daarna erg onduidelijk. In ieder geval kon hij de eerste dagen niet eens schrijven, daar pas op de achtste november de helderheid weer terugkwam. De maanden daarna schreef Donders niet veel meer, omdat het eenvoudigweg niet meer ging. Zijn laatste aantekeningen schreef hij op zaterdag 9 februari, anderhalve maand voor zijn dood. Hij gebruikte het journaal toen om schrijfoefeningen te doen. Behandeld werd hij in die dagen onder andere door Winkler, die daaraan in zijn herinneringen de volgende woorden wijdt:

¹⁷⁹ Ibidem.

“Maanden lang bleef de toestand stationnair, toen kwamen er meningeale reacties als voorboden van het naderend einde. Op 29 Maart 1889 bezweek hij. Geleerden uit alle oorden kwamen Donders op zijn sterbed bezoeken, o.a. Prof. Leyden uit Berlijn, Prof Pagenstecher uit Heidelberg en Hughlings Jackson uit Londen; wel een bewijs welk een vriendschappelijke geest er in dien tijd in wetenschappelijke kringen heerschte.”¹⁸⁰

§ Engelmann

We hebben inmiddels al kennis gemaakt met Engelmann, Theodor Wilhelm Engelmann. Hoewel hij als persoon niet zo opviel als zijn schoonvader, dat lag niet zo in zijn karakter, heeft ook Engelmann, die vanaf 1872 bijzonder hoogleraar was en na de dood van Donders hoogleraar fysiologie werd, een enorme reputatie opgebouwd. Zolang Donders leefde, verkeerde hij in diens schaduw, en was hij ook in het buitenland niet zo bekend. Toch kreeg hij diverse aanzoeken van vooral Duitse universiteiten om een leerstoel te komen bezetten. Zowel Freiburg (im Breisgau), Zürich, Jena als in Berlijn zag men hem graag komen, maar alleen aan die laatste oproep gaf hij gehoor. Dat betekende dat Engelmann 1897 het land verliet en zich tot zijn dood in 1909 in Berlijn vestigde.¹⁸¹ Met zijn vertrek uit Nederland raakte Utrecht een groot wetenschapper en een uitermate belangrijk man voor het Utrechtse en Nederlandse muziekleven kwijt.

Engelmann werd op 14 november 1893 geboren in Leipzig in Duitsland. Zijn wieg stond ten huize van een in Leipzig vooraanstaande boekhandelaarsfamilie. Theodor groeide dus op binnen de gelederen van die *gehobenes Bildungsbürgertum*, zoals dat al eerder genoemd is. Het bespelen van een muziekinstrument, in zijn geval de cello, behoorde tot zijn opvoeding. Dat deed hij lang niet slecht, daar hij later eens door Brahms gecompimenteerd zou worden voor zijn spel.¹⁸²

Al vanaf het moment dat Engelmann zich in Utrecht bevond, was de persoon van Donders voor hem van groot belang. In een brief aan zijn zwager, A. von Bezold, geschreven op 15 februari 1867, sprak Engelmann over zijn ervaringen in zijn nieuwe woonplaats:

¹⁸⁰ Winkler, *Herinneringen*, 68.

¹⁸¹ P.C. Molhuysen, P.J. Blok en F.K.H. Kossmann (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (herdr; Amsterdam 1974) 821-824, passim.

¹⁸² H. Kingreen, *Theodor Wilhelm Engelmann. (1843-1909). Ein bedeutender deutscher Physiologe an der Schwelle zum 20. Jahrhundert* (Münster 1972), 9-19 passim.

“Der angenehme Eindruck, den ich im September vorigen Jahres von Utrecht erhalten habe, hat sich bisher nur gesteigert und nachdem ich 6 Wochen hier bin und mich an den Mangel alles Kneipenlebens gewöhnt habe, finde ich auch in der enormen Kostspieligkeit des hiesigen Daseins keinen Grund zur Unzufriedenheit.

Die neue Art der Thätigkeit, die Freiheit, in einer meinen Bedürfnissen und Neigungen entsprechenden Richtung arbeiten zu können, macht mich sehr froh.

Und dazu kommt der Verkehr mit Donders, diesem wundervollen Menschen, aus dem ich täglich neue Quellen des Genusses, der Erfrischung schöpfe. Es ist etwas Grosses, Leidenschaftliches in Donders' Charakter, was einen hinreißt; ich glaube, dass er auch ein guter Mensch ist. Seine Liebenswürdigkeit im Umgang weicht in ihrer Natürlichkeit, fast könnte man sagen Kindlichkeit, so wohltuend ab von der gewöhnlichen geselligen Liebenswürdigkeit, die uns doch auch angenehm berührt; es ist tieferer Wellenschlag darin, mehr Wärmestrahlen.”¹⁸³

Hier blijkt niet uit dat Utrecht niet voldeed, integendeel. Ook de Universiteit bleek niet de minste zijn, in weerwil van haar status bij velen. Zeker met de komst van het nieuwe fysiologische laboratorium, het gebouw waar nu de bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek gevestigd is, voldeed het departement waar Engelmann werkzaam was aan alle eisen van de tijd, ja, liep Utrecht daarin zelfs voor. Blijkbaar was dat ook buiten de landsgrenzen bekend, want waarom zou Engelmann er anders zo op gebrand zijn om nota bene de dag volgende op zijn promotie zich naar Utrecht te haasten om aldaar de assistent van Donders te worden?

Engelmanns aanwezigheid in Utrecht bleek een verrijking voor de Academie te zijn. Ook al had hij niet als zijn leermeester de neiging al te zeer op de voorgrond te treden, hij verrichtte goed werk en bleek uitermate kundig te zijn. Ook als docent werd hij zeer gewaardeerd. Heel anders dan Donders, die heel onhandig kon zijn en meer een theoreticus was, werkte Engelmann graag in het laboratorium. Winkler wijdt in zijn herinneringen de volgende woorden aan hem:

“Hij verstond de kunst om met de meest eenvoudige middelen te woekeren en daarmee de belangrijkste ontdekkingen te doen. Hij

¹⁸³ Kingreen, *Engelmann*, 23.

leerde ons in de allereerste plaats de betekenis verstaan van het vaststellen van een feit. Hij deed ons dit feit van alle kanten bezien, liet ons nooit rusten, voordat het, onder alle denkbare gezichtspunten bekeken, zich altijd weder op de zelfde wijze voordeed. Hem dank ik, dat ik, nog jong, heb begrepen, hoe moeilijk het is, maar ook wel een voldoening het geeft, langs verschillende wegen en onder volkomen andere omstandigheden hetzelfde feit te voorschijn te brengen. Zijn invloed op mijn werk is, geloof ik, groter geweest dan die van Donders.¹⁸⁴

Spoedig knoopte Engelmann zelfs familiebetrekkingen aan met Donders. Zoals reeds bekend trouwde hij in 1869 met de dochter van het echtpaar Donders. Ook weten we al van het trieste feit dat hij binnen een jaar, op 3 maart 1870, zijn jonge vrouw alweer moest verliezen. Kort tevoren was hij ook getroffen door het verlies van zijn zwager, degene aan wie hij de hierboven geciteerde brief heeft geschreven. Diens vrouw, Luise von Bezold, zijn zus dus, liet Engelmann naar Utrecht komen om voor zijn pasgeboren tweeling te zorgen.¹⁸⁵ Vier jaar na het overlijden van Maria Donders hertrouwde Engelmann met de pianiste Emma Vick, dan reeds beter bekend onder haar artiestennaam: Emma Brandes (1853-1940). Jong als zij was, had zij vanwege haar buitengewone talent de mogelijkheid op een grootse carrière. Maar aangezien het toen niet de gewoonte was om als getrouwde vrouw een carrière te hebben, moest ook haar publiek afscheid van haar nemen, daar zij niet meer in concertzalen zou optreden.¹⁸⁶ Dat haar tutor, Clara Schumann-Wieck wel carrière kon maken, kwam omdat haar man, Robert Schumann, op nog vrij jonge leeftijd krankzinnig werd en vervolgens kwam te overlijden.

Engelmann zelf was heel muzikaal en had gedegen kennis van kunst en literatuur. Maar pas toen Emma verscheen, ging er een andere wind door huize Engelmann waaien. Het huis op het Lucas Bolwerk, nummer 16, werd het muziekcentrum bij uitstek in Utrecht. Naast de al eerder in dit hoofdstuk genoemde namen kwamen daar ook de componist, pianist en dirigent Anton Rubinstein, de dirigent Hans von Bülow en de componist Heinrich Aloysius Freiherr von Herzogenberg. Deze opsomming van namen, samen met de al eerder genoemde grenst bijna aan het ongelooflijke. Heel de Duits georiënteerde wereldtop van musici kwam daar, bij de familie Engelmann over de vloer. Overgeleverde brieven

¹⁸⁴ Winkler, *Herinneringen*, 25.

¹⁸⁵ Kingreen, *Engelmann*, 24.

¹⁸⁶ *Ibidem*, 30.

getuigen van de bijzondere gastvrijheid en hartelijkheid die te vinden was op het Lucas Bolwerk. Later, in 1889 verhuisde de familie naar de Maliebaan 52, een groot pand, waar in de ontvangstzaal ruimte was voor 200 gasten! Dat betekende voorts dat er ook grotere muziekgezelschappen op konden treden. In 1896 werd zelfs de tragische ouverture van Brahms uitgevoerd, waar toch een niet gering orkest voor moest aantreden.¹⁸⁷

De "Engelmenschen", zoals Johannes Brahms ze placht te noemen, hadden onder al die befaamde mensen bijzondere vriendschapsbanden met diezelfde Brahms en Clara Schumann, die overigens ook onderling zeer goed bevriend waren. Dankzij uitgaven¹⁸⁸ van de brieven en fragmenten van dagboeken van Clara Schumann en de brieven van Brahms aan Engelmann en vice versa is het mogelijk wat dieper in het leven van deze burgers te kijken. Wat betreft Donders zijn het voornamelijk zijn laatste, in telegramstijl geschreven dagboeken die we ter beschikking hebben, maar in vergelijking met wat we beschikbaar hebben aan egodocumenten van de familie Engelmann is dat nog veel. Toch valt er uit die kleine hoeveelheid brieven van en aan de familie Engelmann wel wat op te maken over hun leven in de laatste decennia van de negentiende eeuw.

Clara Schumann maakte voor het eerst kennis met Emma toen deze laatste door een bevriende kapelmeester uit Schwerin, de hoofdstad van het hertogdom Mecklenburg, waar Emma vandaan kwam, aan haar voorgesteld werd. Clara is direct onder de indruk van het meisje. Hoe groot die indruk is, weten we dankzij een dagboeknotitie:

"Den 29. Morgens [Juli 1869] kam der Capellmeister Schmitt (aus Schwerin) mit seiner kleinen Schülerin Emma Brandes, ein äußerst talentvolles Mädchen, die technisch schon ganz vortrefflich spielt – sie ist 15 ½ Jahr alt... Könnte ich das kind doch gleich zu mir nehmen. Wir haben aber den Kopf jetzt zu voll... es geht nicht."¹⁸⁹

¹⁸⁷ Boukema, N., 'De componist Johannes Brahms en zijn muziek in Utrecht', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 57 (1984) 69-71, aldaar 69 en 71; Molhuysen en Blok, *Biografisch Woordenboek*, 821-824 passim; Veltheer, *Heelkunde te Utrecht*, 48 en 49.

¹⁸⁸ C.J. Schumann-Wieck en J. Brahms; B. Litzmann (ed.), *Clara Schumann – Johannes Brahms. Briefe aus den Jahren 1853-1896*, vol. 2 (Leipzig 1927); B. Litzmann, *Clara Schumann. Ein Künstlerleben. Nach Tagebücher und Briefen*, vol. 3 (Leipzig 1909) en J. Brahms en Th. W. Engelmann; J. Röntgen, *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann* [Briefwechsel Johannes Brahms 13] mit einer Einl. von Julius Röntgen (facsim. herdruk van uitgave Berlijn 1918; Tutzing 1974).

¹⁸⁹ B. Litzmann, *Clara Schumann. Ein Künstlerleben. Nach Tagebücher und Briefen*, vol. 3 (Leipzig 1909), 231.

Maar vanaf dat moment is er contact tussen deze twee vrouwen, ondanks dat Emma toen eigenlijk nog maar een kind was en Clara al 50 was. Maar Clara zag in haar een beoogd opvolger en dat moet een extra band gegeven hebben. Dat Emma die positie niet werkelijk wist over te nemen, kwam omdat ze in het huwelijk trad met haar Engelmann. Clara bleek niet verbitterd te zijn. Blijkbaar was ze zich maar al te goed bewust van de taken van de vrouw en haar uitzonderlijke positie. Op middelbare leeftijd kon zij, zoals al gezegd, alsnog aan haar carrière werken, daar haar man reeds overleden was. Wellicht hoopte ze dat er nog voldoende mogelijkheden kwamen voor Emma, maar ondertussen verheugde ze zich. Ze schrijft in ieder geval vanuit Berlijn op 22 december 1873 aan haar goede vriend Johannes Brahms: "Liebster Johannes, [...] Emma Brandes ist mit Professor Engelmann in Utrecht verlobt – ich freue nicht sehr."¹⁹⁰

Getuige de brieven die over en weer geschreven werden was het contact warm en hartelijk. En later, als Clara ook regelmatig te gast in Utrecht is, blijkt dat haar komst als bijzonder prettig ervaren werd en dat ook Clara zelf graag in Utrecht was. Met enige trots, zo lijkt het, constateert ze dat het Emma goed gaat in Utrecht. In februari 1877 was Clara in Utrecht, "wo wir sehr gemüthlich bei Engelmanns uns befanden. Emma (Brandes) ist reizend in ihrem Hause...".¹⁹¹ Op dezelfde dag schrijft Clara nog iets in haar dagboek dat beslist opvallend is. Ze heeft met zeer veel succes in Den Haag geconcentreerd en daar een uitnodiging van koningin Sophie aan overgehouden. Ze begeeft zich de volgende dag dan ook naar het hof, alwaar ze nog een tijd voor de koningin speelt. Clara schrijft over dat bezoek:

"Die Königin war so liebenswürdig wie mir selten eine Fürstin vorgekommen ist... Sie sprach von Brahms und Wagner, den Ersten liebe sie sehr, den letzteren gar nicht, etc. Ich gebe nun im Grunde auf fürstliche Urtheile wenig, wenn nicht etwa, wie bei der Landgräfin Anna von Hessen eine gründliche musikalische Bildung dazu berechtigt... Von der Königin hat Humboldt mal gesagt, sie sei die gescheidteste Fürstin unter den jetzt lebenden..."¹⁹²

In ieder geval is Clara er inmiddels aan gewoon geraakt om met de hoogste elite om te gaan, dat blijkt wel uit haar beschrijving. Maar blijkbaar heeft de koningin ook haar respect weten af te dwingen.

¹⁹⁰ C.J. Schumann-Wieck en J. Brahms; B. Litzmann (ed.), *Clara Schumann – Johannes Brahms. Briefe aus den Jahren 1853-1896*, vol. 2 (Leipzig 1927), 36.

¹⁹¹ Litzmann, *Schumann*, 349 en 350.

¹⁹² *Ibidem*, 350.

De toon die Engelman in zijn brieven hanteerde is er één van respectvolle hartelijkheid. Hij opende zijn brieven met "Liebe und verehrte Frau Schumann" of "Hochverehrte liebe Frau Schumann." Een van die brieven, onder het eerste opschrift is geschreven in haast, omdat iets hem zodanig beroerd had, dat hij niet kon wachten om Clara Schumann te schrijven:

Utrecht, 8. März 93.

Liebe und verehrte Frau Schumann!

Wir haben gestern Abend eine so schöne Aufführung von Paradies und Peri gehabt, daß ich Ihnen wenn auch nur mitten zwischen zwei Vorlesungen — mit einem Wort sagen muß, wie entzückend und ergreifend das herrliche Werk wieder auf uns alle gewirkt hat. Meine Frau und Kinder kamen, wie ich selbst, in so glücklicher gehobener, begeisterter Stimmung nach Hause, wie es eben nur ein Kunstwerk edelster, genialster Art möglich machen kann. [...]

Daß Emma in die neuen Brahmschen Clavierstücke, die so überraschend neu sind, mit ganzer Liebe sich vertieft hat, werden Sie begreiflich finden. Man munkelt von der 5ten Symphonie. Wäre es doch wahr! Doch — die Studenten warten!

Herzlichst

Ihr

Theod. Engelman"

Als Johannes Brahms in Utrecht was, werkten Emma en hij ook wel samen aan de muziek. Zij speelde voor hem of hij speelde voor haar. Het is waarschijnlijk dat Emma al tijdens haar bezoeken aan Clara Schumann met Brahms in contact is gekomen. Engelman en Brahms hadden elkaar ontmoet tijdens hun beider vakantie in de zomer van 1873 aan het Meer van Züricher. Daar waren zeuren geweest. Waarschijnlijk kenden Emma en Theodor Engelman elkaar in de tijd nog niet zo lang, daar ze zich in december van dat jaar verloofden, maar wellicht was deze connectie aanvankelijk wel de gemeenschappelijke treffer. Spoedig bleek dat Engelman en Brahms het bijzonder goed met elkaar konden vinden. Dat blijkt duidelijk uit de toon van de brieven. De brieven van Brahms aan Clara Schumann getuigen van een open en zeker niet geformaliseerd contact. Datzelfde geldt, hoewel met een iets grotere distantie, voor de brieven van Engelman aan Clara Schumann. Maar de brieven tussen Engelman en Brahms zijn al spoedig ontdaan

van de meest vormelijke beleefdheidsfrasen. Voor Brahms (overigens ook voor Clara, die het, zoals hierboven te lezen is, over de "Engelmans" heeft) was de naam "Engelmann" een dankbaar object voor een vriendschappelijke verbastering. Op 11 februari 1876 luidde de begroeting van Brahms: "Liebe Engel und Mann...". Engelmann antwoordde op 26 februari: "Der Engel had Ihnen schon geschrieben, der Mann thuts nun..."

§ Analyse

Meer dan de genoemde karakteristieke voorbeelden zijn beschikbaar. Maar bovenstaande zijn voldoende om het karakter van de briefwisseling te schetsen. Maar, en daar gaat het in dit onderzoek om, het taalgebruik, de vriendschappelijke omgang geeft ons meer informatie dan alleen de ditjes en datjes van een aantal mensen uit de negentiende eeuw. Het is reeds diverse malen aan de orde gekomen dat er in de negentiende eeuw een groot verschil tussen schrijf- en spreektaal is geweest, veel groter nog dan dat ook nu nog steeds het geval is. Dat egodocumenten als deze brieven zich de laatste jaren in zo'n grote belangstelling mogen verheugen, komt juist doordat de schrijvers van deze documenten in hun niet formele teksten zoveel meer laten zien dan in het meer formele. De brieven van Brahms, Clara Schumann en Theodor Engelmann geven dus blijk van een algemene tendens en zijn wat dat betreft wellicht niet meer bijzonder dan andere brieven uit die tijd. Desalniettemin valt er meer over te zeggen.

De gemoedelijke omgang tussen deze mensen, het vanzelfsprekende respect tussen de generaties, zonder fatsoens- en deftigheidsfrasen laten ook zien dat de omgang tussen burgers in het laatste kwart van de negentiende eeuw helemaal niet zo gebonden zijn aan het "woordveld" zoals dat in het tweede hoofdstuk aan de orde is geweest. Blijkbaar onttrekt de omgang tussen deze burgers zich (bijna) geheel aan dat wat volgens het beeld normaal was voor de burgerij in die tijd. Het beeld van de burgerij in die tijd, zoals de critici Gorter, Boissevain en Van Hall dat graag zagen blijkt hier tekort te schieten om deze hartelijke contacten te duiden. Of zou het zo zijn dat hier de negentiende eeuwse werkelijkheid door de zowel door burgers als de Tachtigers opgetrokken mist van deftigheid en fatsoen heen breekt? Wat mij betreft geldt het laatste en kan ik volledig instemmen met de Kingreen, die de briefwisseling tussen Brahms en Engelmann als volgt beschrijft:

"Der 1918 veröffentlichte Briefwechsel dieser beiden so unterschiedlichen Menschen – hier kurz angebundene trocken-

humorvolle Künstler Johannes Brahms, dort der verbindlich-joviale Naturwissenschaftler Th.W. Engelmann – vermag uns noch heute ganz in seinen Bann zu ziehen. Er lässt eine Zeit wieder lebendig werden, die – obwohl erst zwei bis drei Generationen zurückliegend – uns schon in weite Ferne gerückt erscheint.¹⁹³

Maar om niet te snel met een conclusie te komen is het nodig om nog op Donders terug te komen. Zijn leven en zijn woorden doen zich namelijk in eerste instantie heel anders aanzien. Een aantal van de hierboven gegeven getuigenissen over Donders doen hem inderdaad voorkomen als de burger waar de Tachtigers zo tegen hebben geageerd. Hij was vormelijk, en daardoor voor jonge studenten, aan het einde van de carrière soms wat moeilijk benaderbaar. Niet omdat hij niet benaderbaar zou zijn. Dat bleek, volgens andere getuigenissen, volstrekt niet waar te zijn. Maar wegens zijn gedrag, zijn uitstraling, zag men wel tegen Donders op en zou men hem niet zomaar raadplegen. Bij Engelmann lag dat anders, hij mengde zich ook tijdens het werk veel meer onder zijn studenten. Hij was daarbij zelf aan het werk en verminderde op die manier de afstand die er van nature al is tussen docenten en studenten. Het persoonlijk leed van Donders deed de zon vaak verduisteren. Hij probeerde zijn lot achter een masker te verbergen voor de buitenwereld, zoals ook blijkt uit de woorden van Winkler, die eerder zijn aangehaald. Maar desondanks, hij bleef een vriendelijk en aimabel mens.

Uit Donders' journaaldagboeken blijkt dat hij het van het grootste belang vond hoe zijn houding naar de buitenwereld was. Dat wat hij in zijn jonge jaren al deed, namelijk het observeren van zijn vrienden om het goede uit hun gedrag over te nemen, veronderstelt een kritische geest die zichzelf steeds beoordeelt. Als zijn kleinkinderen op bezoek zijn geweest en Frans, zijn kleinzoon, wat lastig bleek te zijn geweest, schrijft hij: "Meer ergernis dan nodig."¹⁹⁴ En aan het begin van 1882, op de eerste dag van het jaar, schrijft hij zijn goede voornemen op: "Den grootsten schat kan men zich zelve geven: tevredenheid. Spreuk voor '82." En: "Zonder orde geen rust ib. zonder rust geen genot." We kunnen op grond daarvan een zijn gehele leven voortdurende onzekerheid constateren die gemakkelijk geleid kan hebben tot de door meerdere mensen beschreven gevoelde afstand. Maar dat is dan wel een psychologische duiding die onmogelijk valt te bewijzen en dat is ook niet nodig. Er treed namelijk ook een heel andere Donders naar voren. Een Donders die zich niet

¹⁹³ Kingreen, *Engelmann*, 31 en 32.

¹⁹⁴ Do. 16 november 1882.

conformeert aan de karikatuur die de Tachtigers hebben opgeworpen. Zijn leven voldeed ook in het geheel niet aan het beeld dat later ontstaan is van de negentiende eeuw. Donders blijkt een zeer kosmopolitisch man te zijn. Ook in de jaren tachtig gaat hij nog meerdere malen per jaar op reis naar het buitenland. Onderweg gaat hij meestal ook nog langs patiënten. Vaak zijn die van hoogadellijke afkomst. De aartshertog en aartshertogin van Oostenrijk, Gravin d'Areberg, de keizer van Brazilië, in eigen land koningin Sophie, Prins en prinses Hendrik, om maar een paar namen te noemen, maakten graag hun opwachting bij hem. Hoewel deze bezoeken uit hoofde van zijn professie plaatsvonden, gaat hij ook in eigen kring om met leden van de adel. Een van zijn beste vriendinnen is barones Twiss, maar zij is niet de enige adellijke persoon in zijn nabije omgeving. Algemeen wordt er in de literatuur vanuit gegaan dat er geen vriendschappelijke banden werden aangegaan tussen de verschillende standen, maar dat zogenaamde gebod werd in het leven van Donders dan toch met voeten getreden.

Het is niet zo dat Donders een bijzonder progressief man was. Hij deed wat van hem verwacht kon worden. Hij las *De Gids* en de Franse evenknie daarvan, de *Revue des deux Mondes* en hield, mede middels die tijdschriften, de literatuur van die tijd bij. Het is niet echt waarschijnlijk dat hij in de paar jaar voor zijn dood, waarin hij in 1886 ook nog te maken kreeg met het overlijden van zijn vrouw, die hij langdurig verzorgd heeft, iets van de Tachtigers gelezen heeft. Als hij thuis moest blijven omdat de toestand van zijn vrouw daarom vroeg, las hij haar nog wel eens voor, bijvoorbeeld uit *I promessi sposi* van Manzoni. Zelf las hij *Jong Holland* van Marcellus Emants, nadat *De Gids* diens werk had aangeprezen. Hij was niet vol lof, sprak zelfs van een "verdorven talent", zich daarmee in de lijn van Gorter en Boissevain scharende, maar het was zijn eigen mening. Uit zijn opmerkingen naar aanleiding van concerten die hij bezocht blijkt dat hij een eigen smaak had, die in het geheel niet karakteristiek burgerlijk was. Als het zo uitkwam ging hij naar Den Haag of Amsterdam om muziek aan te horen, eventueel vergezeld gaande van een van de leden van de familie Engelmänn. Dinsdag 23 aug. 1881 bezoekt hij *Tannhäuser*, waarover hij schrijft: "Een grootsche schepping, ingrijpend, diepe droefheid, weelderige zinsbegoocheling, hoopvolle toekomst. Blik in mijzelfven." Over het algemeen deed Wagner in burgerlijke kringen veel stof opwaaien. Donders' mening was eerder exceptioneel dan karakteristiek. En het bleef niet bij één opera van Wagner, ook *Lohengrin* kon zijn goedkeuring wegdragen. Dat hij dat niet zomaar zegt blijkt wel uit een tweede bezoek aan *Tannhäuser*, een paar jaar later.

Na afloop van dat concert schrijft hij over de slechte uitvoering. De hoeveelheid en verscheidenheid aan werken die Donders in die paar jaar waarvan ons gegevens bekend zijn bezoekt, is opmerkelijk.

Aan alles blijkt dat Donders volledig opgaat in de burgerlijke cultuur. De literatuur die hij leest, de concerten die hij bezoekt, de reizen die hij maakt, de meningen die hij heeft en ga zo maar door, hij was niet de enige. Hij springt boven het maaiveld uit vanwege zijn verdiensten, maar daarnaast is hij even burgerlijk als andere mensen in zijn omgeving. Zijn bijdragen aan de wetenschap en, via zijn eigen artikelen en de besprekingen van zijn werk in *De Gids* en andere tijdschriften, aan het geheel van de burgerlijke cultuur zijn evident. Door al vroeg, zelfs *avant la lettre*, met Darwiniaanse meningen te komen, liep hij in de voorhoede van de burgerlijke cultuur, maar tegelijkertijd onttrekt hij zich niet aan het typische intellectuele discours binnen die burgerlijke cultuur. Dat laatste blijkt bijvoorbeeld ook uit een opmerking uit zijn dagboek. Op 10 augustus 1886 woonde hij een vergadering bij, waarover hij het volgende opmerkt: "Jodendom heeft het hoogste woord. Joden knap, taal, volhardend, onvermoeid, altijd gereed. Vervloekt volk!" Wat er precies is voorgevallen, is niet bekend, zo ook niet het onderwerp van de vergadering. Maar het is in die tijd de mening van velen. In de *Herinneringen* van Harting gaat het meermaals over het Joodse volk. Voor hem was het ook volstrekt normaal om na een ontmoeting met een Joodse vrouw te schrijven over de aan haar ras verbonden mindere eigenschappen. Die bleven herkenbaar, ook al was de vrouw in kwestie gedoopt.¹⁹⁵

Donders mag dus gezien worden als een typische negentiende eeuwse burger. Maar dat betekent, en dat moge duidelijk zijn, volstrekt niet dat hij daarmee voldeed aan het negatieve, karikaturale beeld dat door Tachtig gegeven werd. Nadere beschouwing van zijn biografie doet die mening verwerpen. Wat betreft Engelmann geldt hetzelfde. Zijn waarde in dit verhaal is te tonen hoe groot het verschil kan zijn tussen de generaties, hoe groot ook het verschil kan zijn tussen twee mensen die zich in hetzelfde circuit begeven, maar zich volstrekt anders uitten. Maar karakterologische verschillen en verschillen in generatie ten spijt, ze kunnen niet verhelen dat onder het grauwe, grofgeweven en eenzijdige net van aantijgingen jegens de burgerlijke cultuur door de Beweging van Tachtig, een veel fijnmaziger en veelkleuriger geheel zichtbaar wordt dat oproept tot algemene nuancerings van een al zo lang bestaand beeld.

¹⁹⁵ Harting, *Mijne Herinneringen*, 38. Vergelijk ook 144 en 145.

Conclusie

In het leveren van kritiek op de burger waren de Tachtigers niet uniek. Met het hekelen van de Jan Saliegeest die in Nederland rondwaarde boorde Potgieter een rijke ader aan venijn te pakken. Potgieter was zelfs niet eens de eerste. Velen volgden hem na, waarbij vooral Busken Huet het verdiend om genoemd te worden. Zijn pen kende zijns gelijken niet. Toch was er verschil in de manier van kritiek leveren tussen deze heren en de Tachtigers. Als het er op aan kwam bleven de negentiende eeuwse criticasters nog altijd gekleed in een deftige herenjas. Ook Huet was uiteindelijk een burgerlijke heer. Tachtig maakte het verschil door zich te ontdoen van die vormelijke en deftige jas. Hun bohémienachtige leven, hun taalgebruik, hun kritiek, hun onomwonden manier van spreken en schrijven was nieuw. Hun hele leven was een rebellie tegen de vorige generaties. Dat wisten ze en daar deden ze het ook om. Die houding bewerkstelligde afwijzen en onbegrip, maar het was hen er ook niet om te doen om de oudere generaties met redelijke argumenten te overtuigen. Dat zou maar tot compromissen leiden. Compromissen waren een onmogelijkheid, daar elk voortbestaan van het deftige en fatsoenlijke als die ene rotte appel zou gelden die al de anderen ziek zou maken. Voor Tachtig geen vormelijkheid meer, maar het echte leven, want dat vertegenwoordigden zij, aldus Van Deyssel. Hun literatuur, hun kunst was passie en hartstocht die zich niet vormen liet vangen.

Dat het doel van dit onderzoek is om het beeld dat de Tachtigers hebben nagelaten te nuanceren, wil niet zeggen dat we daarmee voorbij kunnen gaan aan hun verdiensten. We moeten het de Tachtigers nageven dat ze met hun literatuur een grote invloed hebben uitgeoefend op de verdere ontwikkeling van het Nederlandse literaire genre. Het experimenteren met taal, versvormen en proza bood een nieuwe voedingsbodem waar meerdere generaties de vruchten van konden plukken. Hoewel Tachtig een nationale beweging was, was de link met het buitenland duidelijk aanwezig. Met Frankrijk voorop vond in een groot deel van Europa een nieuwe generatie schrijvers en kunstenaars de mogelijkheden om zich op geheel eigen wijze te ontplooien.

In het eerste hoofdstuk hebben we gezien hoe de Tachtigers de literatuur aangrepen om de mankementen van de burgerlijke cultuur aan te grijpen. *Een liefde* van Van Deyssel en *Van de koele meren des doods* van Van Eeden hebben het karakteristieke burgerlijke huwelijk op de pijnbank gelegd en langzaam uit elkaar getrokken. En, vanuit de huidige tijd gezien, de feiten die spreken uit het tweede hoofdstuk meegenomen, geef ze eens ongelijk? Maar gelijk of ongelijk doet niet ter zake. Iedere tijd heeft zijn eigen realiteit en iedere poging om over de geschiedenis in termen van gelijk of ongelijk te spreken is bij aanvang al verdacht, want wie zal durven beweren al de benodigde parameters voor het uitspreken van een dergelijk oordeel in handen te hebben? Wel kunnen we een aantal zaken tegenover elkaar zetten en die met elkaar in confrontatie brengen, zodat daaruit nieuwe inzichten opkomen die een genuanceerd beeld ten goede komen. Die poging heeft dit onderzoek willen doen.

De schets die in het tweede hoofdstuk van het burgerlijk leven gegeven wordt, doet inderdaad het beeld rijzen dat hier sprake is van een leven onderworpen aan beperkende normen en waarden. Maar dat beweren is voorbijgaan aan een veelheid van details die op meer dan dat beeld wijzen. Het blijkt dat het de manier van de burger was om zich zo te onderscheiden van andere groepen in de samenleving en om het geheel eigene te benadrukken. Het spreken over fatsoenlijk, deftig, ernstig plichtsbesef en al die andere karakteristieke termen is niet meer dan een manier om bij elkaar herkenning teweeg te brengen. De ideeën over omgang met elkaar, of dat nu man en vrouw, ouders en kinderen, familie versus personeel of het gezin tegenover de buitenwereld betrof, waren opgekomen in relatieve vrijheid en geheel eigen aan de tijd. De wetenschap had het zicht op de werkelijkheid zoals zich die toen voordeed aan de burger op vele fronten verduidelijkt. De burger nam daar kennis van via de verschillende media die daartoe beschikbaar waren en richtte zijn leven in volgens de eisen van de tijd. De burgerlijke cultuur en de wetenschap gingen grotendeels hand in hand, want de meeste negentiende eeuwse wetenschappers waren afkomstig uit diezelfde burgerij. Tijdschriften als *De Gids* waren vanwege hun algemeen burgerlijke karakter niet de eerste bron van publicatie voor wetenschappelijke zaken, ze waren vervolgens wel de podia waarop de burgerlijke cultuur en de wetenschap elkaar ontmoetten.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw leidden de vele wetenschappelijke ontwikkelingen tot een nieuwe sfeer van crisis. De werkelijkheid die eerst zoveel overzichtelijker geworden leek te zijn, kent nog immer zijn donkere zijden. Het

concept van de natuurlijke selectie zoals Darwin dat introduceerde, was niet langer een bron van zekerheid, maar juist van onzekerheid. Natuurlijke selectie kon ook in het nadeel werken en negatieve zaken als erfelijk overgedragen kenmerken en ziekten over de generaties heen verergeren. Daarmee verscheen de eventuele ondergang van het eigen ras aan de einder en wie zou dan gespaard worden? God was niet langer een bron van troost. Hoewel het lang duurde totdat het doordrong, het werd toch duidelijk dat de uitkomsten van het positivistisch geladen onderzoek het bestaan van een naar eigen goeddunken interveniërende God uitsloten. Het geloof in het hogere, in God, leek niets anders geweest te zijn dan de bevrediging van menselijke verlangens naar een bron van troost in het leven en een verklaring voor datgene wat niet te begrijpen was.

Binnen deze context leefde de burger. Zeker personen als Donders en Engelmann, die als academisch gevormde burgers toegang hadden tot de taal van de wetenschap en er zelf toe bijgedragen hebben om enkele van de geheimen van het leven op te helderen, moeten zich bewust zijn geworden van de beperkingen van het nieuwe denken. Wat betreft het denken over rassen en degeneratie, daar onttrokken ook zij zich niet aan. Hoewel de documenten betreffende Engelmann die informatie niet geven, het is gevoeglijk aan te nemen. Donders, als vooraanstaand fysioloog en oogheekundige, gaf blijk van zijn tijdsconforme denkbeelden. Denk daarbij aan zijn uitlatingen over het Joodse ras. Generatiegenoot en collega Professor Harting geeft blijk van een gelijke mening. Maar zo onthand als de literatuur doet vermoeden dat de mens aan het einde van de negentiende eeuw was, zo onthand krijgen we deze burgers niet te zien. Zulks geldt uiteraard voor zover we daar zicht op kunnen krijgen. Wat betreft het samenleven met zijn vrouw wendt Donders al zijn kunde aan om haar lijden te verzachten, maar het tragische lot dat hem in zijn huwelijk en in het lijden en sterven van zijn vrouw is Donders niet anders dan elke mens die probeert met de moed der wanhoop staande te blijven. Uiteindelijk was deze zaak voor Donders een persoonlijke, die hij niet in bijzondere mate met zijn wetenschappelijke arbeid in verband lijkt te hebben gebracht.

Wat betreft de vermeende saaiheid van het leven in de negentiende eeuw en dan met name dat van de burger hoeft weinig meer gezegd te worden. Zowel Donders als Engelmann geven blijk van een uiterst veelzijdig en interessant leven. Wellicht kosmopolitischer dan andere burgers, maar nog altijd volgens de normen en gebruiken van hun stand gingen ze op reis, bezochten ze de beschikbare

gelegenheden tot vermaak, namen ze kennis van het reilen en zeilen van het politieke en sociale leven, enzovoorts. Kortom, ze leidden een bruisend leven, dat niet getuigt van enige saaiheid en, ook in het geval van Donders, van beklemmende vormelijkheid.

Waarom dan toch dat zo lang doorklinkende perspectief van Tachtig? Het succes van Tachtig lag onder meer in de hartstocht waarmee ze zich tegen voorgaande generaties hebben afgezet. Uiteindelijk hoeft men niet met velen te zijn om een beeld neer te zetten. Daarnaast leefden de Tachtigers in de juiste tijd om hun kritiek te spuien. Allereerst werd hun de munitie bijna op een presenteerblaadje aangereikt. Wat lang als succesvol middel had gegolden om zichzelf te onderscheiden, het hele woordveld van beschaving, fatsoen en deftigheid, was in de tijden die veranderden gemakkelijk te voorzien van hoon en spot. De excessen waren er, ongetwijfeld. De ouderen, de types als Van Hall en Boissevain, ze zagen niet de kracht waarmee Tachtig opereerde. Maar ook de Tachtigers waren burgers. Ze kwamen uit dezelfde kringen. Ze ontworstelden zich aan de typische kenmerken van de burgerlijke cultuur, maar tegelijkertijd voeren ze mee op de golven van de tijd. De ontwikkelingen die het einde van de negentiende eeuw liet zien, die, zoals we gezien hebben, bijna logisch en vanzelf volgden op de decennia daarvoor, omvatten alles wat Tachtig ook kenmerkte, met dit verschil dat Tachtig specifiek op zoek was naar kunstzinnige uiting. Maar ook hun pogen valt te zien als het voeling krijgen met het leven en de tijd. Ze zochten naar middelen van expressie die het dagelijks leven konden doen weerspiegelen, zoals uiteindelijk iedere schrijver zal proberen te doen. Schrijven en leven is strijden, daarvan getuigde ook Donders:

Zat. 26 maart 1881 Veel moeite met de laatste bladzijde van mijn stuk.

Ma. 28 maart 1881 Laatste bladzijde geschreven.

Di. 29 maart 1881 Altijd die laatste bladzijde! – Eindelijk goed. Veel moeite! Moe.

Bibliografie

Primaire bronnen:

- Brahms, J. en Th. W. Engelmann; J. Röntgen, *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann* [Briefwechsel Johannes Brahms 13] mit einer Einl. von Julius Röntgen (facs. herdruk van uitgave Berlijn 1918; Tutzing 1974).
- Busken Huet, C.D., *Lidewyde. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Dr. Margaretha H. Schenkeveld in samenwerking met de werkgroep Lidewyde van de Vrije Universiteit te Amsterdam* (Den Haag 1981).
- Deyssel, L. van, 'Nieuw Holland', in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 1-33.
- Deyssel, L. van, 'Lidewyde', in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 122-155.
- Deyssel, L. van, 'De Gedachte', in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 156-160.
- Deyssel, L. van, 'Juffrouw Lina', in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 209-212.
- Deyssel, L. van, 'Multatuli-studieën', in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 257-266.
- Deyssel, L. van, 'Over Multatuli', in: Idem, *Kritieken* [Verzamelde werken van L. van Deyssel deel 3] (3^e druk; Amsterdam z.j.) 274-282.
- Deyssel, L. van, *Een liefde* (2^e, fotografische herdruk, naar 1^e druk (1887); Den Haag 1975).
- Deyssel, L. van, *De wereld van mijn vader. Met een voorwoord en voorzien van aantekeningen, bezorgd door Harry G.M. Prick* (Amsterdam/Brussel 1986).
- Donders, F.C., *Journaaldagboeken uit de jaren 1881-1889*. Niet uitgegeven.
- Eeden, F. van, *Van de koele meren des doods* (herdruk als Salamander naar 2^e druk (1904); Amsterdam 1983).
- Emants, M., *Jong Holland. Oorspronkelijke Roman* ('s-Gravenhage 1881).
- Harting, P., *Mijne Herinneringen. Autobiografie* (Amsterdam 1961).
- Kloos, W., 'In memoriam. Jacques Perk. 1 november 1881', in: G. Stuiveling (ed.), *Jacques Perks gedichten volgens de eerste druk (1882). Met de voorrede van mr. C. Vosmaer, de inleiding van Willem Kloos, en andere door Kloos geschreven perkbeshouwingen* (3^e druk; Culemborg 1976) 17-25.

Kloos, W., 'Inleiding', in: G. Stuiveling (ed.), *Jacques Perks gedichten volgens de eerste druk (1882). Met de voorrede van mr. C. Vosmaer, de inleiding van Willem Kloos, en andere door Kloos geschreven perkbeschouwingen* (3^e druk; Culemborg 1976) 52-60.

Litzmann, B., *Clara Schumann. Ein Künstlerleben. Nach Tagebücher und Briefen*, vol. 3 (Leipzig 1909).

Multatuli, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (8ste druk (als pocket); Rotterdam 1967).

Nietzsche, F.W., *De vrolijke wetenschap ('la gaya scienza')*; geann. en van een naw. voorz. door H. Driessen (vert; Amsterdam 1999).

Potgieter, E.J., *Jan, Jannetje en hun jongste kind*, J.H. van den Bosch (ed.) (2^e druk; Zwolle 1911).

Potgieter, E.J., *Uit de nalatenschap van een dromer. Bloemlezing uit de gedichten*, J. Oosterholt (ed.) (Amsterdam 2003).

Quack, H.P.G., *Herinneringen: uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack, 1834-1914* (2^e druk; Amsterdam 1915).

Schleiermacher, F.D.E. en B.A. Willems, *Over de religie. Redevoeringen tot de ontwikkelden onder haar verachters*; ingel. en van aant. voorz. door A.A. Willems (vert; 's-Gravenhage 1990).

Schumann-Wieck, C.J. en J. Brahms; B. Litzmann (ed.), *Clara Schumann – Johannes Brahms. Briefe aus den Jahren 1853-1896*, vol. 2 (Leipzig 1927).

Winkler, C., *Herinneringen van Cornelis Winkler. 1855-1941* (Arnhem 1947).

Secundaire bronnen:

Aerts, R., *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).

Aerts, R., 'De erenaam van burger: geschiedenis van een teloorgang', in: J. Kloek en K. Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip "burger" in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 313-345.

Anbeek, A.G.H., '14 februari 1891: C.H. den Hertog spreekt voor de Bond van Nederlandse Onderwijzers over Eline Vere en Noodlot. De sombere levensvisie van het Naturalisme', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 536-540.

Armstrong, K., *Een geschiedenis van God. Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam* (vert., 10e dr.; Baarn 1997).

Bank, J. en M. van Buuren e.a., *1900: hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).

- Beyen, J.W., *De zin van het nutteloze. Rarekiek van 19e eeuwse jaren van de 20e eeuw* (Rotterdam 1970).
- Beyers, L., 'Emile Houzé en de Société d'Anthropologie de Bruxelles, 1882-1940', in: J. Tollebeek, G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003) 43-77.
- Boukema, N., 'De componist Johannes Brahms en zijn muziek in Utrecht', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 57 (1984) 69-71.
- Brom, G., *Boekentaal* (Amsterdam 1955).
- Brugmans, I.J., 'Standen en klassen in Nederland gedurende de 19de eeuw', in: *BMGN* 74 (1960) 30-52.
- Dahles, H., 'Nederlanders op vakantie. Reizen voor het genoegen in historisch perspectief', in: H. de Jonge (ed.), *Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland* (Nijmegen 1997) 159-184.
- Dekker, J.J. H., *Het verlangen naar opvoeden. Over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006).
- Dirven, M., 'Het gemeentelijk cultuurbeleid in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 95-118.
- Dorsman, L., *Een hippopotamus in toga en andere hooggeleerden. Utrechtse professoren 1815-1940* (Utrecht 2003).
- Fischer, F.P. en G. ten Doesschate, *F.C. Donders* (Assen 1958).
- Fontijn, J.H.A., '16 december 1887: Een liefde van Lodewijk van Deysel wordt gepubliceerd. Van Deysels roman en de mentaliteit van de bourgeoisie', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 530-536.
- Gay, P.J., *The bourgeois experience: Victoria to Freud. I Education of the* (New York en Oxford 1984).
- Gay, P.J., *De eeuw van Schnitzler. De opkomst van de burgerij in Europa* (Amsterdam 2002).
- Haan, I. de, 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw', in: J. Kloek en K. Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip "burger" in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 231-275.
- Halsema, J.D.F. van, '15 mei 1880: Kloos ontmoet Perk in de Kalverstraat. De betekenis van Kloos' "Inleiding" bij Perks Gedichten', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 517-524.
- Hobsbawm, E.J., *De tijd van het kapitaal: 1848-1978* (Amsterdam 1979).

- Huisman, G., *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland 1800-1940* (Amsterdam 2000).
- Huizinga, J., *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (8ste druk; Haarlem 1951).
- Kemperink, M. G., *Het verloren paradijs. De Nederlandse literatuur en cultuur van het fin de siècle* (Amsterdam 2001).
- Kingreen, H., *Theodor Wilhelm Engelmann. (1843-1909). Ein bedeutender deutscher Physiologe an der Schwelle zum 20. Jahrhundert* (Münster 1972).
- Knippenberg, H. en B. de Pater, *De Eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (5e druk; Nijmegen 2000).
- Maas, N.M.H., 'Najaar 1878: Marcellus Emants publiceert *Lilith* en Een drietal novellen. 'Iets nieuws'', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 512-516.
- Mathijsen, M.T.C., *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880* (Nijmegen 2004).
- Mathijsen, M.T.C., *Verliefd op het verleden. Ontboezemingen van een letterkundige* (Amsterdam 2004).
- Mathijsen, M.T.C., *Het literaire leven in de 19^e eeuw* (Leiden 1987).
- Mijnhardt, 'Van tingeltangel tot tentoonstelling. Uitgaan in de negentiende eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 87-94.
- Molhuysen, P.C., P.J. Blok en F.K.H. Kossmann (ed.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (herdr; Amsterdam 1974).
- Nijs, L., 'De ruiters van de Apocalyps. Alcoholisme, tuberculose, syfilis en degeneratie in Medische kringen, 1870-1940', in: J. Tollebeek, J., G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003) 11-41.
- Nijs, L., 'Legerartsen over drankmisbruik en geslachtsziekten in het leger, 1850-1950', in: J. Tollebeek, J., G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003) 79-118.
- Oversteegen, J.J., '13 oktober 1859: Eduard Douwes Dekker bericht zijn vrouw: 'Lieve hart mijn boek is af' en wordt voorgoed Multatuli. De wereld verdubbeld', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 484-489.
- Peters, E., 'Degeneratie en dressuur. Natuurgeneeswijze, vegetarisme en naturisme als ontwerpen voor een moderne samenleving, 1890-1950', in: *BMGN* 119 afl. 3, 329-357.

- Praamstra, O. J., '25 november 1878: Conrad Busken Huet keert na een korte toernee door Nederland terug naar Parijs—Over de machteloosheid van de literaire kritiek', in: *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (2^e dr; Amsterdam 1998) 507-512.
- Prick, H.G.M., *In zekerheid van eigen heerlijkheid. Het leven van Lodewijk van Deyssel tot 1890* (Amsterdam 1997).
- Riet, R. van en J. Matla (ed.), *De Tachtigers*, Nederlandse Letterkunde 12 (Utrecht 1986).
- Selderhuis, H.J. (ed.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen 2006).
- Stokvis, P.R.D., *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005).
- Stokvis, P.R.D. en M.T.C. Mathijsen, 'Literatuur en Maatschappij. Het beeld van de burgerlijke levensstijl in Nederlandse romans 1840-1910', in: *De Negentiende Eeuw. Documentatieblad Werkgroep 19^e eeuw*, 18 (1994) 145-172.
- Tanner, M., *Nietzsche* (vert; Rotterdam 2000).
- Tollebeek, J., G. Vanpaemel en K. Wils (ed.), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven 2003).
- Uitert, E. van, 'Burgerlijke kunst in een burgerlijke eeuw', in: J. Kloek en K. Tilmans (ed.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip "burger" in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 277-311.
- Veen, H.R.J. van der, 'Eenheid in verscheidenheid. De Nieuwe Gids 1885-1894', in: *Bzzlletin* 14, 129 (1985) 3-8.
- Velde, H. te, 'Herenstijl en burgerzin. Nederlandse burgerlijke cultuur in de negentiende eeuw', in: R.A.M. Aerts en H. te Velde, *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 157-185.
- Veltheer, W., *Heelkunde te Utrecht op het breukvlak van twee eeuwen. Een onderzoek naar de lotgevallen van de universitaire kliniek in de periode van 1890 tot 1910* (Zeist 1989).
- Vulpen, N. van, 'Vermaak in Utrecht (1850-1880). Publiekswerving door de Utrechtse Schouwburg en de koffiehuisen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 119-138.
- Weys, C., "'Voor al de ingezetenen der stad'. Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen (1847-1890)', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995) 139-162.
- Wijburg, W.A., 'Prof. Dr. F.C. Donders (1817-1889): Enige aanvullingen op zijn biografie', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 63 (1990) 16-20.
- Wilson, A.N., *De begrafenis van God. De ondergang van het geloof in de westerse beschaving* (vert; Amsterdam 2000).

Winkels, P.J.A., 'Inleiding', in: P.J.A. Winkels (ed.), *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom De Nieuwe Gids. 1880-1895* ('s-Gravenhage 1985) 11-18.

Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (7^e druk; ? 2007).

Zaal, W., *Vloekjes bij de thee. Een reportage over de negentiende eeuw in de Lage Landen* (4^e dr; Antwerpen 1980).